

**Kutatási helyzetkép a női címerek heraldikai
jellegzetességeiről és címerviselésük sajátosságairól a
18. századi Magyarországon**

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	2–5.
1.1.Kérdésfelvetés, a kutatás célja	2–3.
1.2.Historiográfiai áttekintés	3–5.
2. A női címer fogalmának tisztázása	5–6.
3. Heraldikai jellegzetességek	6–10.
3.1. A női címerek pajzsformája: rutapajzs	6–9.
3.2. Házassági címerek	9–10.
4.A női címerviselés forrásai	10–29.
4.1.Címeres nemeslevelek	11–16.
4.1.1 A nagybossányi Bossányi és a tolnai Festetics család címernyerése	15–16.
4.2. Pecsétek	16–17.
4.3.Genealógiák	17–19.
4.3.1. Sallér Judit genealógiája	18–19.
4.4.Halotti emlékek	19–23.
4.4.1. Felsővattai Wattay Borbála halotti emlékei	21–23.
4.4.2. A püspökmolnári templom Sallér kriptájának fedlapja	23.
4.5. Ex librisek	23–25.
4.6. Épületek	25–27.
4.6.1. Wattay Borbála címere a sziráki kastályn	26–27.
4.7. Egyéb tárgyi források	27–29.
4.7.1. A vindornyaszőlősi templom címerei	27–28.
4.7.2. A sziráki evangélikus templom címerei	28–29.
5. A kutatás eredményei	29–31.
Bibliográfia és rövidítésjegyzék	31–35.

1. Bevezetés

1.1. Kérdésfelvetés, a kutatás célja

Kutatásom témája a 18. századi női címerviselés Magyarországon. A kutatás megkezdését indokoltta, hogy kifejezetten erre a korszakra vonatkozó, a nők címerhasználatával foglalkozó heraldikai szakirodalmi munka eddig nem született, szemben a 16–17. századdal, amelyről Csízi István írt tanulmányt.¹ Az 1700-as évek címerviselésével behatóan egyik heraldikai szakmunka sem foglalkozott, a címertani alapmunkákban, főként a barokk korban megjelenő, új heraldikai külső díszek kerülnek bemutatásra.² Ahogy a cím is utal rá, a dolgozat nem vállalkozik a 18. századi női címerviselés minden aspektusának bemutatására, hiszen a téma, újszerűségéből következően, nagyobb terjedelmű tudományos munka megírását teszi szükségessé. Az ennek következtében kimaradó részekre és hiányokra a dolgozat megfelelő pontjain igyekszem felhívni a figyelmet, kiemelve a további kutatási irányokat és lehetőségeket. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az Erdélyi Fejedelemség női címerviselési szokásainak vizsgálatára, amely külön kutatást érdemelne, jelen dolgozatban sajnos nem adódik alkalom. A kutatás a forrástípusok bemutatásának és összegyűjtésének tekintetében is jól bővíthető.

A dolgozat egyik fő kérdése egy női címerviseléshez kapcsolódó heraldikai jellegzetességre, a pajzsforma használatára vonatkozik: a nők címerhasználatához ugyanis főként a rutapajzsot kötik a középkor végétől kezdődően. Ennek a formának a használata jellemzően Nyugat-Európában (Franciaországban, a Németalföldön és a Rajna vidékén) volt elterjedt gyakorlat.³ A pajzsformák vizsgálatán keresztül, egyrészt pontosíthatók az eddigi szakirodalmak megállapításai a női címerhasználók kapcsán, másrészt megválaszolásra kerül a kérdés, hogy a 18. századi Magyarországon is elterjedt volt-e a fentebb leírt gyakorlat.

A dolgozat másik célja a női heraldikai reprezentáció forrásanyagának bemutatása, a főbb forrástípusok összegyűjtése és ismertetése. Ehhez kapcsolódóan, minden alfejezetben, egy-egy konkrét forrás és annak tulajdonosa kerül bemutatásra, ami által az általános tendenciák megállapítása mellett, mélyebb heraldikai elemzés elvégzése is lehetővé válik. A

¹ Csízi István: Magyar arisztokrata nők címerhasználat a XVI-XVII. században. Fons. XIX. (2012) 391–405. 391–405. (továbbiakban: Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m.)

² Áldásy Antal: Címertan. Máriabesnyő-Gödöllő. Attraktor. 2004. 53–58. (továbbiakban: Áldásy A.: Címertan. i. m.)

illetve Bertényi Iván: Új magyar címertan. Bp, 1993, 1998. (továbbiakban: Bertényi I.: Új magyar címertan. i. m.) vonatkozó fejezetei

³ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 392.

forráscsoportok összegyűjtését és bemutatását indokoltá teszi, hogy ezeknek az egy munkába való rendezése eddig nem történt meg. Egy másik indok a magyar heraldikai szakirodalmak jellemzően címereslevél-központú elemzése, és a más módokon fennmaradt címeres emlékek vizsgálatának elhanyagolása, amelyre korábban már Bertényi Iván is felhívta a figyelmet.⁴ Ezt némiképp ellensúlyozandó, illetve a női címerek fogalmának értelmezéséből adódóan is, fontosnak tartom a címeres nemeslevelek mellett, az egyéb ránk maradt, egyedi, vagy gyakoribb típusnak számító tárgyi forrásokra is példát hozni dolgozatomban. Ezeken keresztül ráadásul a nők címerviselésének sajátosságai is felszínre kerülnek.

A kutatás több tudományterület szempontjából is hasznosítható: heraldikai szempontból újdonságot jelent, mivel sem a 18. század címerviselése, sem ezt szűkítve, a nők ekkori címerviselése nem képezte eddig vizsgálat tárgyát. Emellett a dolgozat témája más területek további kutatásaihoz is kapcsolódik, azokhoz is segítséget nyújthat. A nőtörténet, amely egyértelműen kínálja magát, és amelyhez dolgozatomban részint kapcsolódni is fogok, szintén meríthet a kutatásból, hiszen a nők címerviselésének megismerésével a női reprezentáció, a nők közéleti és jogi helyzete⁵ egy új szemszögből is vizsgálhatóvá válik. Ezen felül az arisztokrata nők mecénási tevékenységébe, az egyes arisztokrata családok nőtagjainak házasságába, férjével való kapcsolatába, valamint a női művelődésbe is betekintést engednek a források: az ex librisek forráscsoportján keresztül vizsgálhatóvá válnak a korszak bibliofil asszonyai, akik könyvgyűjtéssel foglalkoztak. Továbbá olyan kérdések megválaszolásában is segítséget nyújthatnak ezek a források, mint a nők kirekesztettségének mértéke a korszakban. A művészettörténet, amely talán a heraldikához az egyik legszorosabban kapcsolódó tudomány, szintén meríthet a kutatás eredményeiből, amennyiben eddig művészettörténészek által nem elemzett források kerülnek általa a figyelem középpontjába. Emellett a 18. század jellegzetes korstílusai, főként a barokk stílus címerábrázolásokon való megjelenése is további elemzésre érdemes.

1.2. Historiográfiai áttekintés

A 18. századi női címerviselés kutatásának relevanciáját részint tehát az adja, hogy ebben a témában eddig nem születtek átfogó heraldikai munkák. Az a kutató, aki a legtöbb magyar kora újkori címerviselésről szóló vizsgálatot végezte, ezáltal kiindulópontot szolgáltatva

⁴ Bertényi Iván: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. Levéltári Közlemények 59. (1988) 1. sz. 55. (továbbiakban: Bertényi I.: Címerváltozatok. i.m.)

⁵ A nők 18. századi közjogi helyzetéről és a 18. század nemesi társadalmáról bővebben lásd: Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp. 2006. (továbbiakban: Szijártó M. István: Nemesi társadalom. i.m.)

kutatásaimhoz, Csízi István. A 16. és a 17. századra vonatkozóan megjelentetett egy tanulmányt Magyar arisztokrata nők címerhasználatára a XVI–XVII. században⁶ címmel, amelyben a tanulmányozható főbb forrástípusokra hívja fel a figyelmet, illetve a nők címerhasználatának általános tendenciáiról is összefoglalást nyújt, a nyugat-európai szokások felől közelítve a magyar főnemesség felé. Ez a munka azonban eddig nem talált folytatásra. Ennek a hiánynak a részleges betöltésére vállalkozik kutatásom, és az abból születő dolgozat. A 18. századot illetően ugyanis elmondható, hogy még a kutatók rendelkezésére álló lehetséges forrástípusok sem kerültek összegyűjtésre, így munkám során igyekszem ennek is eleget tenni, önálló fejezetet szentelve a főbb forrástípusoknak.

Az egy-egy család címerhasználatának, címerváltozatainak kérdésével foglalkozó szakirodalmak olvasása során ugyan elvétve találkozhatunk női címerhasználókkal, azonban ezek csak a Nyugat-Európában jellemző címertörés helyett Magyarországon alkalmazott címerváltozatok⁷ szempontjából kerültek eddig elemzésre, általában valamilyen konkrét forráson keresztül. Ilyen a Turulban Czobor Alfréd által megjelent, a Rákóczi család címereiről szóló munka, amelyben említésre kerül többek között Rákóczi Erzsébet és Hessen-Wanfriedi Sarolta Amália pecséthasználatára is.⁸ Megemlítendő továbbá Csízi István A jeszenicei és budetini Szunyogh család címerváltozatai a 16–18. században című, szintén a Turulban megjelent tanulmánya, amely az általam vizsgált korszakot is érinti.⁹ Amint a két példa is mutatja, a témába vágó szakirodalmak jelentős része a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönyében jelent meg. A hanyatló (vagy késői) heraldika korába¹⁰ eső évszázad címerviselése, nemcsak a női címerek terén ad lehetőséget további vizsgálatokra: kiterjeszthető egész családokra is. A 17. századi magyar arisztokrácia címerviseléséről szóló A királyi Magyarország főnemesei családjainak címerváltozatai a 16–17. században¹¹ címet viselő doktori disszertációjában Csízi István összegyűjtötte és elemezte azon családok felemelkedését és címereit, akiknek egy része később, a 18. században is jelentős szerepet

⁶Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m.

⁷A címerváltozatokról lásd még: Bertényi I.: Címerváltozatok. i. m.; Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Bp, 2001.; Körmendi Tamás: A Hontpázmány nemzetség címerváltozatai a középkorban. Levéltári Közlemények. 82 (2011.) 3–77.; Körmendi Tamás: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. Turul 84. (2011) 109–122.; Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. Turul. 83. (2010) 3–24.

⁸Czobor Alfréd: A Rákócziak címere és pecsétjeik. Turul 49. (1935) 3–4. sz. 49–65.

⁹Csízi István: A jeszenicei és budetini Szunyogh család címerváltozatai a 16–18. században. Második közlemény. Turul 72. (2004) 87–99. (továbbiakban: Csízi I.: A jeszenicei. i. m.)

¹⁰Csoma József: A magyar heraldika korszakai. 1913. 131–155. (továbbiakban: Csoma J.: A magyar heraldika. i. m.)

¹¹Csízi István: A királyi Magyarország főnemesei családjainak címerváltozatai a 16–17. században. Bp. 2012. (továbbiakban: Csízi I.: A királyi Magyarország. i. m.)

játszott, így a kutatás szempontjából is releváns adatokkal szolgált. Mivel a források nagy része, amint az majd a következő alfejezetben részletesen bemutatásra kerül, az arisztokrata nők címerhasználatához kapcsolódik, a 18. századi magyarországi nemesi réteg változásainak bemutatása is elengedhetetlennek bizonyul. Ehhez elsősorban Szijártó István tanulmányai nyújtanak segítséget.¹²

A dolgozatomban a továbbiakban bemutatásra kerülő, különböző forrástípusokhoz kapcsolódó szakirodalmak minden esetben az adott fejezetben kerülnek közlésre, lábjegyzet formájában. Az egyes konkrét forrásokhoz kapcsolódó nemesi családok, és a címereket használó nők bemutatásához felhasznált irodalmat hely hiányában, szintén az adott fejezetben közlöm: ezek között főként családtörténetre vonatkozó munkák találhatók. A források heraldikai elemzéséhez természetesen Csízi Istváné mellett további olyan elismert magyar heraldikusok alapmunkáit is felhasználtam mint Bertényi Iván, illetve a korábban tevékenykedő Csoma József, Bárczay Oszkár és Áldásy Antal.

2. A női címer fogalmának tisztázása

Mindenekelőtt annak a kérdésnek a tisztázása szükséges, hogy egyáltalán beszélhetünk-e női címerekről az adott korszakban, illetve, hogy mit jelentett a 18. században a női címerviselés. A nők címerviseléséről, és a női címerekről Csízi István az alábbiakat írta: „(...) a női címer, vagy inkább a nők által használt címerek önmagukban címerváltozatokat jelentettek, amelyeket egyének egy meghatározott — bizonytalan hosszúságú — életszakaszban használtak, használhattak.”¹³ A különböző címerváltozatok akár egyidejű használata bevett gyakorlat volt Magyarországon, már az élő heraldika korszakában is.¹⁴ Címerváltozat alatt,- amely Magyarországon, a Nyugat-Európában szokásos címertörés gyakorlata helyett, az egyes családok címereiben mutatkozó, kisebb mértékű eltérésekre alkalmazott fogalom,¹⁵ jelen dolgozatban nem olyan címerbővítéseket, címercseréket és címerfelvételeket értünk, amelyeket aztán a család sok esetben következetes módon használt a továbbiakban.¹⁶ A nők címerei címerváltozatoknak tekintendők, amelynek viselési jogához általában családjukon keresztül jutottak. A címernyeréshez- és viseléshez kapcsolódó jogok és

¹² Szijártó M. István: A „professzionális” hivatalnokok tereziánus nemzedéke és a „bürokraták” hatalomátvétele. Századok 153. (2019) 1189- 1206. (továbbiakban: Szijártó M. I.: A „professzionális” hivatalnokok i.m.)

Szijártó M. István: Nemesi társadalom. i.m.

¹³ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 392.

¹⁴ Erről bővebben lásd Bertényi I.: Címerváltozatok. i.m., korábban már hivatkozott tanulmányát

¹⁵ Bertényi Iván: Magyar címertan. Bp, 2003. 48. (Továbbiakban: Bertényi I.: Magyar címertan. i.m.)

¹⁶ Bertényi I.: Címerváltozatok. i.m. 44.

kötelezettségek ugyanis még ebben a században is, főként a férfiakhoz kötődtek.¹⁷ Ez utóbbi megállapítást támasztja alá a Királyi könyvek 18. században keletkezett bejegyzéseinek elemzése: női adományosok kizárólag valamely férfirokonuk, általában az apjuk, vagy férjük révén jutottak címerhez.¹⁸ Ez alól egyedül az özvegyek képezhetnek kivételt, azonban az ő címerkérő folyamodványaiknak vizsgálata egy nagyobb lélegzetvételű munka megírását követelné.¹⁹ A korszak özvegyeire vonatkozóan 12 bejegyzést találtam a Királyi könyvekben,²⁰ illetve még 3 további adományost,²¹ akiknek az armálisnyeréséről nem készült feljegyzés a Királyi Könyvekbe. Ez a szám igen alacsony a korszak adományozási tendenciájának tükrében, amely témáról röviden a címeres nemeslevelekről szóló fejezetben (4.1.) adok áttekintést. A házassági címerek kérdésének szintén külön fejezetet szentelek (3.2.).

Összefoglalva a fentebb írtakat: női címerekről Magyarországon önmagában nem beszélhetünk, azokat a családi (elsősorban apai, de lehet házastársi is) címer változatainak tekinthetjük. A következő fejezetben, ennek alátámasztására, két heraldikai jellegzetességet vizsgálók.

3. Heraldikai jellegzetességek

3.1. A női címerek pajzsformája: rutapajzs

A rutapajzsot (*scutum rombatum, écu en losange, Rautenförmiger Schild*)²² hagyományosan a nem katonáskodó elemek, így a nők címerviseléséhez kapcsolják a heraldikusok.²³ A női tulajdonos jelölésére szolgáló, csúcsára állított rombuszforma alkalmazása főként Nyugat-Európában terjedt el, és vált jelentőssé a 16–17. században.²⁴

¹⁷ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 391.

¹⁸ A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527-1867. összeáll. Illéssy János – Pettkó Béla Bp. 1895. (továbbiakban KK jegyzéke.) A dolgozatban ezeket alább egyesével pontos megjelölésre kerülnek, illetve a Királyi Könyvekben megtalálható pontos helyük is.

¹⁹ A korszak címerkérő folyamodványairól készülöben van egy bölcsészdoktori dolgozat, amely segítséget nyújthat a 18. századra vonatkozó hasonló későbbi kutatásokban. Avar Anton: Címereslevél-adományozás a kora újkori Magyarországon (1527-1690). Bp, 2022. (továbbiakban: Avar. A.: Címereslevél-adományozás. i.m.)

²⁰ KK jegyzéke

Ezeket a Királyi könyvek jegyzéke alapján sikerült megtalálnom, ugyanebben a fejezetben oldalszám szerint történik rájuk hivatkozás, illetve pontos helyükre a Királyi Könyvekben.

²¹ Ez a négy adományos a későbbiekben bemutatásra kerül

²² Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve műszótárral, 714 szöveggözüti ábrával és 3 melléklettel. Bp, 1987. 51. (továbbiakban: Bárczay O.: A heraldika kézikönyve. i.m.)

²³ lásd: Bertényi I.: Magyar címertan. 23.; Bárczay O.: A heraldika kézikönyve. i.m. 51.

²⁴ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 392.

Magyarországon ezzel szemben egyáltalán nem számított bevett gyakorlatnak ezekben az évszázadokban a rutapajzs alkalmazása.²⁵ Ebben a fejezetben arra a kérdésre keresem választ, hogy ez a tendencia megmaradt-e az 1700-as évek Magyarországnak területén is, vagy megjelent az ilyenfajta megkülönböztetésre az igény. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához, a Királyi könyvekben szereplő, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Áldásy Antal által összegyűjtött címeresleveleit használtam fel forrásként.²⁶ A címeradományozás a kancelláriára történő adományosok nevével, és esetleg a címer rajzával is ellátott, címerkérő folyamodvány nyomán történt.²⁷ A rutapajzs 16. századi elterjedését követően előfordult, hogy kifejezetten az özvegyekhez kapcsolták.²⁸ Csízi István ezen megállapításából kiindulva a Királyi könyvekbe bejegyzett adományosok áttekintése során, a tizenkét darab, özvegyek általi címernyerést pajzsformák szempontjából vizsgáltam meg.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezek az adományok, kiadási idejüket tekintve, nagyjából lefedik a 18. századot: a legkorábbi ugyanis 1719-ből,²⁹ míg a legkésőbbi (amelyet időbeli közelsége miatt még vizsgálat alá vetettem) 1804-ből³⁰ maradt ránk. Ezek közül az özvegyek közül nem ismerünk mindenkit név szerint: Balikó János,³¹ Bertha János,³² és Körmeny Mihály³³ özvegyének neve nem derül ki a feljegyzésekből. A többi kilenc nő esetében azonban az elhunyt férj nevéen kívül, a születési nevük is szerepel az adomány szövegében. Ők név szerint: Dombay Ferencz özvegye mugenthali Seyvicz Klára,³⁴ Kántz Péter özvegye Reichenhuber Éva,³⁵ Krajcsovics József özvegye Frank Anna,³⁶ Kral Pál özvegye Jordan Rozina,³⁷ Mitterbacher Ignác özvegye Leutz Johanna,³⁸ özv. Patachich Miklósné Patachich Puderitiana,³⁹ Petkó Sámuel özvegye Zittkovszky Zsuzsánna,⁴⁰ Petrovics

²⁵ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 404-405.

²⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. szerk. Áldásy Antal – Czobor Alfréd. I–VIII. Bp., 1904–1942. IV–VI. Bp, 1938–1940. (továbbiakban MNM címereslevelei IV., MNM címereslevelei V., MNM címereslevelei VI.)

²⁷ erről részletesen lásd: Avar. A.: Címereslevél-adományozás. i.m.

²⁸ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 392.

²⁹ özvegy Jordan Rozina: KK jegyzéke. 120.

³⁰ özvegy Frank Anna: KK jegyzéke. 119.

³¹ KK jegyzéke. 22.

³² KK jegyzéke. 31.

³³ KK jegyzéke. 119.

³⁴ KK jegyzéke. 53.

³⁵ KK jegyzéke. 102.

³⁶ KK jegyzéke. 119.

³⁷ KK jegyzéke. 120.

³⁸ KK jegyzéke. 144.

³⁹ KK jegyzéke. 163.

⁴⁰ KK jegyzéke. 167.

Illés özvegye Bassura Katalin,⁴¹ Zas Romuald özvegye Stainicher Zsuzsanna.⁴² Az általuk nyert adományokkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy azokban nem önállóan, hanem gyermekeikkel együtt szerepelnek. A továbbiakban az imént felsorolt özvegyek pajzsformájára fókuszálok dolgozatomban.

Balikó Jánosénak, Bertha Jánosénak és az ő gyermekeik címeréről nem esik szó,⁴³ csak nemeslevelük került feljegyzésre. Seyvicz Klára adományában már olvasható címerleírás, illetve a címet le is festették. A továbbiakra nézve fontos megjegyeznünk, hogy mivel mindig az armálisban szereplő leírást kell elsősorban hitelesnek tekintenünk,⁴⁴ azokban az esetekben, ahol a leírás mellett képi megjelenítés is található a kettőt összevetve vontam le következtetést. Seyvicz Klára címereslevél-leírása, és a festett címere is csücskös talpú, negyedelt pajzsot mutat.⁴⁵ Reichenhuber Éva esetében, a diploma elsősorban József és Sebestyén Kántz részére szól, nem az özvegy a fő adományos, így a rutapajzs eleve kevésbé elvárható. Nem meglepő, hogy itt sem ezzel találkozunk, hanem az előzőhöz hasonlóan csücskös talpú pajzsot láthatunk.⁴⁶ Frank Anna ugyan 1804-ben kapta az adományt, szigorúan véve tehát kívül esik a 18. századra vonatkozó kutatás keretein, azonban időbeli közelsége miatt mégis bekerült a vizsgált özvegyek közé. A Királyi könyvekbe tett bejegyzés szerint Krajcsovics József fiai kapták a címet (*Armales pro Filiis Josephi quondam Krajcsovics*).⁴⁷ Frank Anna az adomány szövegében kerül csupán említésre.⁴⁸ A címer így nem őt fogja reprezentálni elsősorban: a pajzsforma itt sem ruta, hanem csücskös talpú.⁴⁹ Jordan Rozina esetében az adomány első említettje ő maga, mint feleség. A címerleírásban azonban nem találunk rutapajzsra történő utalást.⁵⁰ Lentz Johanna esetében a címer lefestése nem történt meg, csak leírása, ahol azonban a rutapajzsra utaló *rombatum* kifejezés nem szerepel.⁵¹ A Patachich Puderitiana báróságáról szóló feljegyzés, az eddigiekhez hasonlóan nem csak részére szóló adományról számol be. A címer pajzsformája ebben az esetben sem ruta, hanem négyosztatú.⁵² A Zittkovszky Zsuzsánnát érintő adomány leírásához szintén tartozik lefestett

⁴¹ KK jegyzéke. 168.

⁴² KK jegyzéke. 240.

⁴³ Libri Regii XLVI. 457. 33. s. (továbbiakban LR vonatkozó kötet római számmal, oldalszám arab számmal).
LR XLVI. 453–456.

⁴⁴ Csoma J.: A magyar heraldika. i. m. 139.

⁴⁵ LR. XLV. 655.

⁴⁶ LR L. 320–321.

⁴⁷ LR LXI. 443.

⁴⁸ LR LXI. 443.

⁴⁹ LR LXI. 443.

⁵⁰ LR XXXIII. 72.

⁵¹ LR XLII. 434.

⁵² LR XXXVII. 375.

címer, amely csücskös talpú, osztatlan pajzsot ábrázol, amelyről a szöveg is csak kék színűként emlékezik meg.⁵³ Bassura Katalin esete azért érdekes, mivel elsőként ő van megnevezve adományosként, mint az elhunyt Petrovics özvegye. Ugyanakkor a festett címerrel megegyezően az adomány szövege nem rutáról, hanem kétosztatú pajzsról tudósít.⁵⁴ Utolsóként a Stainicher Zsuzsanna nevét tartalmazó bejegyzést vizsgáltam: Bassura Katalinhoz hasonlóan, itt is elsőként az özvegy neve kerül említésre („*Collatio Nobilitatis pro Susanna nata Stainicher...*”),⁵⁵ de itt sem találkozunk ruta pajzsformára utaló leírással, helyette kétosztatúságról olvashatunk.⁵⁶

A tizenkét özvegyet megvizsgálva kiderült, hogy egyikük sem egyedüli adományosa a címernek. Ebből következően a címer sem kizárólag őket reprezentálja.⁵⁷ Ez lehet az egyik oka, a tipikusan nőket jelölő rutapajzsok hiányának. Valószínűbbnek tűnik azonban az a magyarázat, hogy a 18. századi Magyarországon nem volt divatban ez a pajzsforma. Ezt támasztják alá, az alább bemutatásra kerülő, egyedi források is, ahol az egyéni változatok (tehát a nem házassági címerekben szereplő) címerek pajzsformája sem ruta. Ezek egyikén sem találunk példát a nők rutapajzs-használatára: ezek a címerváltozatok általában a családi címer hagyományos pajzsformáját viszik tovább, vagy a barokk címerfestők leleményét,⁵⁸ a korban divatos ovális pajzsot alkalmazzák. A kutatás eddigi megállapításait kiegészítheti és pontosíthatja a későbbiekben annak vizsgálata, hogy a rutapajzs Nyugat-Európában, főként a Habsburg uralom alá eső területeken, mennyire volt a 18. században még elterjedt a női címerhasználók körében.

3.2. Házassági címerek

A rutapajzs mellett, a 16–17. században, a nők által használt címerek másik gyakori formája a házassági címer.⁵⁹ Házassági címernek tekintendő Csízi István definíciója szerint „két címerpajzs egymás mellé helyezése (...) egyenes, vagy egymásnak dőlő formában, heraldikai jobb oldalon a férj, heraldikai bal oldalon a nő címerével, úgy, hogy a férj címere minden részében a nőé felé fordult, a heraldikai udvariasságnak való megfelelésként.” A házassági címerek, amennyiben a heraldikai udvariasság következtében, a címerkép a másik

⁵³ LR XLIV. 28–29.

⁵⁴ LR XLV. 27–28.

⁵⁵ LR XLIII. 137.

⁵⁶ LR XLIII. 138.

⁵⁷ További kutatási lehetőség rejlik annak vizsgálatában, hogy a címerkérő folyamodványokban mi szerepel: ki a kérvényező és milyen indoklást, címerleírást ad meg.

⁵⁸ Bertényi I.: Magyar címertan. i.m. 23.

⁵⁹ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 392.

címerben szereplő címerkép felé fordult, már önmagukban címerváltozatnak tekinthetők.⁶⁰ A korábbi évszázadok szokásait követve,⁶¹ a 18. században is a női reprezentáció egyik gyakori formájának tekinthetjük. Ugyanakkor a házassági címerekről Csízi István azt a megállapítást tette tanulmányában, hogy általában házassági jelképként funkcionáltak, a női címerhasználat példájának elsősorban abban az esetben tekinthetjük, ha az személyes használatú tárgyakon, pecséteken is megjelenik.⁶² A 17. századtól azonban személyes címerekként is funkcionálnak.⁶³ A házassági címerek gyakorlatban való megjelenésének és funkciójának bemutatására, a Festetics család férfitagjaival házasságot kötő két nő, Bossányi Júlia és Sallér Judit, valamint királyfalvi Róth Tamásnak és feleségének Wattay Borbálának házassági címerét használtam fel. Ezeknek részletes elemzése a következő fejezetekben olvasható. A férj címere, minden általam elemzett esetben, a heraldika szabályainak megfelelően, az előkelőbbnek számító jobb oldalon⁶⁴ helyezkedett el. Érdekes lenne a kutatás folytatásában tanulmányozni, maradt-e fenn ebből az évszázadból olyan forrás, amelyen a házassági címerben, a heraldika szabályait figyelmen kívül hagyva, a feleség címere került-megelőzve férjét, a heraldikai jobb oldalra, illetve, hogy a szabályok figyelmen kívül hagyásának⁶⁵ milyen okai lehetnek.

4. A női címerviselés forrásai

Az alapkérdések és a pajzsforma kérdésének körüljárása után, ebben, a dolgozat gerincét alkotó fejezetben a női címerviselés forrásainak esettanulmányokkal egybekötött bemutatására vállalkozom. A női címerhasználatot bizonyító források, hasonlóan a korábbi évszázadok tendenciáihoz, sokkal kisebb mértékben bukkannak fel, mint a férfiakra vonatkozók.⁶⁶ Ez jelentős mértékben a 18. századi nők korlátozott közjogi helyzetéből adódik: mivel nem viselhettek sem egyházi, sem világi tisztségeket, illetve a katonáskodásból is kimaradtak, ezért címeres reprezentációjuk is kevésbé volt jelentős. Bizonyos címeres tárgyi emlékek így csak korlátozottan kapcsolódtak a nőkhez ebben a korszakban is, ahogyan azt Csízi István a 17. századra vonatkozóan megállapította.⁶⁷ A forrásanyag tehát nemi

⁶⁰ Bertényi I.: Címerváltozatok. i.m. 56–58.

⁶¹ Erről Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. részletesen beszámol.

⁶² Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 400.

⁶³ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 405.

⁶⁴ Szegedi László: Volt-e magyar címerkirályi rangkorona? Turul 89. (2016) 69–80. 72.

⁶⁵ A hanyatló heraldika korának Csoma József szerinti szabályok iránti hanyagsága önmagában nem kielégítő magyarázata ezeknek a jelenségeknek. Csoma J.: A magyar heraldika. i.m. 125.

⁶⁶ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.

⁶⁷ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.

szempontból továbbra is aránytalanságot mutat.⁶⁸ A társadalmi rétegeket tekintve is hasonló aránytalanság fedezhető fel: bár már az élő heraldika korszakából is ismerünk polgári és paraszti címereket,⁶⁹ azonban az évszázadok folyamán, a címerhasználat elsősorban a nemesség körében volt jellemző. Jelen dolgozatban a fókusz a nemesi, azon belül is elsősorban a főúri címerhasználaton van. A vizsgálatot a későbbiekben érdemes lehet bővíteni más, fentebb említett társadalmi rétegek irányába is. A kutatást tovább nehezíti, hogy a 18. században szinte végig uralkodó barokk korstílust a 19. században nem kedvelték, ezért emlékeit nem igyekeztek megőrizni, fenntartani.⁷⁰ Ez elsősorban a különféle egyedi vagy művészeti értékkel bíró tárgyakat érintő probléma, a nemesi címeres nemeslevelek funkciójukból adódóan megőrizettek.

A nők heraldikai reprezentációjának azonban, mindenek ellenére is számos módja volt, amelyeknek néhány jellemző példáját alább mutatom be, különböző forráscsoportokba sorolva a megmaradt emlékeket. Az általános tendenciák keresése mellett ugyanis a mikrotörténelmi megközelítés eredményt hozhat, és előrelépést jelenthet a kutatások szempontjából.

Azért tartottam lényegesnek a források számára kategóriákat létrehozni, mert típusuk részben meghatározhatja, hogy a női címerhasználat milyen formájára számíthatunk. Így például a házassági címerek elsősorban olyan tárgyakon, vagy helyeken jelentek meg, amelyek nem feltételeztek kizárólagos birtoklást, illetve a házaspár mindkét tagját voltak hivatottak reprezentálni. Természetesen, minden esetben számíthatunk kivételekre, a kutatás folytatása, további forrásokkal történő kiegészítése segíthet árnyalni az eddig kialakult képet.

4.1.Címeres nemeslevelek

Az általam létrehozott kategóriák közül mennyiségileg a legjelentősebbet a címeres nemeslevelek forrástípusa jelenti, amelyeknek a 18. században, a Királyi könyvekbe való, viszonylag rendszeres feljegyzése, esetenként egybekötve a címerek berajzolásával, nagyban megkönnyíti a kutatást. A Libri Regii kapcsán fontos megjegyezni, hogy II. József uralkodása alatt, 1786-tól úgynevezett első- és másodosztályú könyveket vezettek, amelyek közül számunkra az elsőosztályúak szolgálnak információval, mivel azokban rögzítették a nemesség és címadományokat.⁷¹ A bejegyzéseknek köszönhetően, a különböző heraldikai

⁶⁸ Csízi I.: Magyar arisztokráta nők. i. m. 393.

⁶⁹ Bertényi I.: Magyar címertan. i.m. 10–14.

⁷⁰ Garas Klára: Magyarországi barokk művészet. Művészettörténeti értesítő 25.(1976) 4. sz. 273–280. 273.

⁷¹ KK jegyzéke. 6.

jellegzetességek annak ellenére is jól kutathatók, hogy a címerek közel sem minden esetben lettek részletesen leírva vagy lefestve.⁷²

Az általam áttekintett címereslevelek forrásanyagát, az Áldásy Antal által kötetbe rendezett, Magyar Nemzeti Múzeum címereslevél-anyaga,⁷³ valamint a Királyi könyvek, és azok Illésy Béla és Petkó János által készített jegyzéke⁷⁴ adta.

A címeres nemeslevelek már nevükből adódóan is mutatják, hogy a magyarországi nemesség szolgáltatója ennek a forrástípusnak az anyagát. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a korszakban jelentős mértékben nyertek nemességet, ezáltal pedig címet polgárok, katonatisztek és hivatalnokok, általuk pedig feleségek, leánygyermekük is.⁷⁵ A nők társadalmi mobilitásának címeresleveleken keresztül történő vizsgálata, szintén izgalmas lehetőségeket rejt magában, ami azonban jelen dolgozat keretein túlnő.

Abból kifolyólag, hogy a címereslevelek általában a család, vagy annak elsősorban valamely férfitagjának részére szóltak, vizsgálat alá kell vetnünk, mennyiben tekinthetők a címeres nemeslevél szövegébe foglalt nők (leányok és feleségek, ritkábban sógornők vagy egyéb rokonok) valódi, a férfiakkal egyenértékű adományosoknak. Az egyik árulkodó mozzanat a női címeradományosokra vonatkozóan, a csak nők részére szóló adományok hiánya. A Királyi könyvekben egyetlen 18. századi női címernyerőre sem találunk példát.⁷⁶ Hasonló a helyzet a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában lévő armálisok esetében is.⁷⁷ Árulkodó továbbá, hogy az áttekintett címereslevelek között, a Királyi könyvekben, mindössze tizenkét esetben volt szó özvegyeknek szóló adományról, tehát a férj hiánya ellenére tett adományról. Ezeknek azonban a gyermekek is minden esetben részesei voltak,⁷⁸ így szintén nem kizárólag a nők címernyerését reprezentálják. A Magyar Nemzeti Múzeum által őrzött címereslevelek közül özvegy Patatchich Puderitia,⁷⁹ Lentz Johanna,⁸⁰ Zittkovszky Zsuzsanna,⁸¹ Seyvicz Klára,⁸² Reichenhuber Éva⁸³ armálisát ismerjük, akiknek adománya a

⁷² KK jegyzéke. 7–8.

⁷³ MNM címereslevelei IV–VI.

⁷⁴ KK jegyzéke. teljes mű

⁷⁵ Ezekre konkrét példát a dolgozat keretei miatt konkrét példát nem mutatok be, azonban az Áldásy Antal által készített, 18. századi címeresleveleket gyűjtő kötetekben megtalálhatók. MNM címereslevelei IV–VI.

⁷⁶ KK jegyzéke. teljes mű.

⁷⁷ MNM címereslevelei IV–VI.

⁷⁸ KK jegyzéke. teljes mű.

⁷⁹ MNM címereslevelei V. 147–148. (307. számú címereslevél, a továbbiakban csak arab szám jelöli az adott címereslevél kötetbeli számát)

⁸⁰ MNM címereslevelei V. 273. (548.)

⁸¹ MNM címereslevelei V. 308. (608.)

⁸² MNM címereslevelei V. 372. (717.)

⁸³ MNM címereslevelei VI. 19. (24.)

Királyi könyvekbe⁸⁴ is feljegyzésre került. Mihailovics Sándor özvegye, Raskovics Julianna,⁸⁵ valamint Hennemann Jakab özvegye, Feszter Borbála, fiaival együtt részesült adományban.⁸⁶ Hennemann Jakab esetében, az oklevél szövege megemlíti a török háborúban szerzett érdemeit, amiért adományban részesült, amely azonban csak 1793-ban valósult meg.⁸⁷ Ez arra enged következtetni, hogy a férjek érdeme esetenként szerepet játszott abban, hogy az özvegyeket adományban részesítették. Hasonlóképpen, néhai férje, Heinrich Ádám érdemeire hivatkozik özvegye, Monseger Anna, aki gyermekeik számára kér nemességet.⁸⁸ Nemességet és címert adományozott továbbá Mária Terézia Vinárszky János Károly, utóbb Polster Ferenc Károly századosok özvegyének, akiről név szerint nem emlékezik meg a címereslevél szövege. Ebbe az adományba a két férj, és anyjuk is belefoglaltatott.⁸⁹

További érdekességet mutat a feljegyzések szövege: előfordult ugyanis, ahogy fentebb is láthattuk már, hogy a nők név nélkül kerülnek említésre. Erre példa a Szöllősy Mátyásnak adományozott címer, amelybe név szerint meg nem nevezett felesége is belefoglaltatott.⁹⁰ Az sem példa nélküli, hogy csak keresztnévén kerül az adott feleség említésre, születési neve kimarad az adomány szövegéből. Megfigyelhető ez Halus Márton feleségének esetében, akire csak Rózaként hivatkozik a szöveg,⁹¹ hasonlóan Ondrus Mihály címeradományához, akinek felesége szintén csak Rózaként szerepel,⁹² vagy a Spankovich Mártonnak és feleségének, Dorottyának adományozott címereslevél esetében.⁹³ Természetesen a három említett példán kívül továbbiakat is találhatunk.⁹⁴ A nők tehát összességében, egyetlen általam fellelt esetben sem nyertek önállóan címeradományt, az mindig férfirokonukhoz kötődött. A használatra azonban ugyanolyan joguk volt, de az ilyen jellegű tárgyi források csekély száma azt mutatja, hogy ezzel jóval kevesebb esetben éltek, mint a férfiak.

A női címerviselés címeresleveleken keresztül történő vizsgálatának szempontjából több lehetőség rejlik a különböző kvantitatív kutatások, statisztikák készítésében is: az özvegyek részére szóló adományokon kívül az feleségek, leánygyermek, és egyéb nőrokonok

⁸⁴ LR XXXVII. 375.

LR XLII. 434.

LR. XIV. 28.

⁸⁵ MNM címereslevelei VI. 277. (307)

⁸⁶ MNM címereslevelei VI. 347. (387.)

⁸⁷ MNM címereslevelei VI. 347–348.

⁸⁸ MNM címereslevelei VI. 549. (584.)

⁸⁹ MNM címereslevelei V. 390. (741.)

⁹⁰ MNM címereslevelei IV. 323. (732.)

⁹¹ MNM címereslevelei IV. 379. (853.)

⁹² MNM címereslevelei IV. 433. (978.)

⁹³ MNM címereslevelei V. 71. (175.)

⁹⁴ lásd MNM címereslevelei V. 87. (202), MNM címereslevelei V. 98. (222.), MNM címereslevelei V. 108. (241.)

diplomákban történő említésének összegyűjtésével kideríthető lenne, összességében milyen mértékű volt a nők adományba foglaltsága. Jelen dolgozat ennek a vizsgálatnak az elvégzésére nem terjed ki. Az azonban megállapítható, hogy az esetek többségében feleségek és leánygyermekek szerepelnek a diplomákban.⁹⁵ Éppen ezért kiemelésre érdemes két ritka eset, amelyben az anyák fiuk által nyernek címet. Az egyik nő sz. Nikházy Mária, aki Döry Ferenc által nyert bárói rangot és címet 1741-ben.⁹⁶ A másik, Királyi könyvekbe fel nem jegyzett eset, Nikolaj Máriaé, aki a Hankovics család nemeslevelébe foglaltatott bele.⁹⁷

Az általam vizsgált korszakban, a Habsburgok és a magyar rendek közti kapcsolat, a 17. századi felkelések és összetűzések után némiképp harmonizálódott.⁹⁸ Részint ennek tudható be, hogy ebben az évszázadban a nemesítések és címeradományok száma jelentős mértékű volt. Ezeknek a tömeges adományozásoknak, amelyek már Habsburg Rudolf korában elkezdődtek, a menete az alábbi volt: az armálisok adományozását már nem az uralkodó kezdeményezte, hanem az adomány kérője vásárolta meg azt,⁹⁹ címerkérő folyamodványt nyújtva be a kancelláriára. Magának a címeres nemeslevélnek a kiállítása, körülbelül 1000-1500 forintba került a század második felétől, amely összeget leginkább a vonatkozó panaszlevelekből ismerjük.¹⁰⁰ A másodlagos címerszerzők után külön taksát kellett fizetni,¹⁰¹ ami a kutatás szempontjából is lényeges, hiszen a nők az esetek meghatározó részében, ahogyan az fentebb bemutatásra került, másodlagos címerszerzők voltak, akik az adományos kérése által jutottak a címerviselés jogához. A címer- és nemességszerzés tehát drága volt, azonban a diplomák tulajdonosukat a nemesi kiváltságok előnyeikhez juttatták. A címernyerőkről elmondható, hogy egy részük ebben az évszázadban emelkedett be az elit tagjai közé. A korszakban ugyanis a politikai elit részben kicserélődött, a különféle hivatalnoki pozíciók betöltésének köszönhetően.¹⁰² Az a két család, amelyen keresztül a rang- és címerszerzés módszerét, a címereslevelek forrástípusát bemutatom, a házasság révén összekapcsolódó Bossányiaké és a Festeticseké.

⁹⁵ MNM címereslevelei IV–VI.; KK jegyzéke. teljes mű.

⁹⁶ MNM címereslevelei V. 167. (337.)

⁹⁷ *Szvittek Róbert József*: Címeres iratok a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori dokumentumgyűjteményében. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*. 2008-2009. XXVI. szerk. Kovács Tibor. (2010) 119–149. 131.

⁹⁸ *Kökényesi Zsolt*: A magyar arisztokrácia integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. Bp, 2016. 5.

⁹⁹ Kóta Péter: A címereslevél ára. In: *Mágnások, birtokosok, címerek*. (Rendi társadalom-polgári társadalom 9. szerk. Ódor Imre-Pálmány Béla- Takács Péter) Debrecen, 1997. 149–155. 151. (továbbiakban: *Kóta P.: A címereslevél ára*.i.m.)

¹⁰⁰ *Kóta P.*: A címereslevél ára.i.m. 149.

¹⁰¹ *Kóta P.*: A címereslevél ára.i.m. 150.

¹⁰² Erről részletesebben *Szijártó M. I.*: A „professzionális” hivatalnokok i.m.

4.1.1. A nagybossányi Bossányi és a tolnai Festetics család címernyerése

A nagybossányi Bossányi Imre által grófi rangra emelkedő család Mária Teréziától kapott grófi rangot 1774-ben.¹⁰³ Ez az adományozás a Királyi könyvekbe is feljegyzésre került, még hozzá a megerősített címer leírásával, és lefestésével egyetemben.¹⁰⁴ A Királyi könyvbe festett címer pajzstartói, a kék címerpajzs barokkra jellemző ovális (*rotundum*) alakja,¹⁰⁵ a címerképen szereplő jobbra lépő, nyitott szájú természetes medve, lombos fa, pázsit, csillag és félhold, valamint a sisakdísz és a sisaktakarók is megegyeznek a Magyar Nemzeti Levéltár anyagában fellelhető, a III. Károly óta divatos, könyv alakú,¹⁰⁶ címeres nemeslevéllel.¹⁰⁷ A medve és a fa mint címerképek valószínűleg kapcsolatba hozhatók a Divék nemzetség (amelyből a nagybossányi Bossányi család származott) címerével¹⁰⁸ (a későbbi, bárói rangról szóló diplomán a címer megváltozott).¹⁰⁹

A diplomában ábrázolt címer azonban részletgazdagabb háttérrel rendelkezik, mint a Királyi könyvekben ábrázolt változat: arról ugyanis hiányoznak a barokkos elemek:¹¹⁰ az oszlopok és a címersátor, a címerpajzs alatt ülő nőalak, valamint Magyarország címere.¹¹¹ A fentebb ismertetett címet az adomány leírása szerint elnyerték Bossányi Imre leányai is: Julianna, Anna Mária és Mária Borbála,¹¹² akikre a diploma szövegében a *filiasque* szó utal.¹¹³ Ez a példa alátámasztja azt az állítást, hogy a nők a 18. században is gyakorta apjuk által jutottak a rang, és a hozzá kapcsolódó címer viselésének jogához. Érdekeség, hogy Bossányi Julianna férje, tolnai gróf Festetics Pál is említésre kerül a diplomában („...*Magnifico Comiti Paulo Festetics de Tolna*...”).¹¹⁴ Ezzel szemben Julianna nem szerepel a Festetics Pál részére kiadott, két évvel korábbi, 1772-es grófi rangra emelő nemeslevélben,¹¹⁵ ellenben gyermekeikkel, akik közül négy leánygyermek volt.¹¹⁶ Ennek a

¹⁰³ KK jegyzéke. 36.

¹⁰⁴ LR L. 136.

¹⁰⁵ Bertényi I.: Magyar címertan. i. m. 23.

¹⁰⁶ Csoma J.: A magyar heraldika. i. m. 154.

¹⁰⁷ HU-MNL-OL-P 506-III.-5.-Z-31.

¹⁰⁸ Csízi I.: A királyi Magyarország. i. m. 61.

¹⁰⁹ Csízi I.: A királyi Magyarország. i. m. 62.

¹¹⁰ Csoma József. A magyar heraldika. 131.

¹¹¹ HU-MNL-OL-P 506-III.-5.-Z-31.

¹¹² KK jegyzéke. 36.

¹¹³ HU-MNL-OL-P 506-III.-5.-Z-31.

¹¹⁴ HU-MNL-OL-P 506-III.-5.-Z-31.

¹¹⁵ Tolnai Festetics Pál Festetics Kristóf gyermeke volt. A vármegyei háttérű köznemes Festetics Kristóf hétszemélynőket Szijártó M. István tanulmányában az úgynevezett átmeneti nemzedékhez sorolta, fia részesült ugyanis főúri rangemelésben. A Festetics családehoz hasonló sikeres meggyökeresedés a főnemességben belül

hiánynak az oka, már a gyermekek jelenlétéből következően sem abban keresendő, hogy ekkor még nem voltak házások. Házasságkötésük időpontja ismeretes: 1751-ben keltek egybe.¹¹⁷ A korábban már említett magas kiállítási költségek szintén nem jelenthettek akadályt Bossányi Júlia adományba foglalásának, hiszen Festetics Pál Mária Terézia és a főhercegi pár bizalmas embere volt, aki ráadásul jó érzékkel volt megáldva a pénzügyek iránt. Ezt bizonyítja tisztje a magyar kamara élén, valamint gyermekeinek ügyes kiházásítása is (lásd a 2.3. alfejezetben).¹¹⁸ Bossányi Imre három leánya közül, a Festetics családba beházasodott Julianna került általam kiemelésre, mivel férje és saját pozíciója által is jelentős személyiségnek volt mondható. Ugyanis Mária Terézia kedvelt udvarhölgye volt,¹¹⁹ illetve Csillagkeresztes hölgyé is kineveztél. Ennél azonban a kutatás szempontjából sokkal lényegesebb, hogy egy házassági címer által, amely egy későbbi alfejezetben (4.7.1.) bemutatásra kerül, bizonyossá válik, hogy élt az apja által elnyert címerrel, és az használatba került reprezentáció céljából.

4.2. Pecsétek

A pecsétek, a címereslevelek mellett, a heraldika forrásbázisának döntő hányadát teszik ki. A nők címerviselésének tekintetében is helytálló a fentebbi megállapítás: erre a forrástípusra épít Csízi István is, a 17. századra vonatkozó tanulmányában.¹²⁰ Ennek a 18. századra vonatkozó vizsgálata, főként az egyes arisztokrata családok nőtagjainak¹²¹ levelezésén keresztül tehető meg, a jogi iratokat is figyelembe véve.

Kutatásom kezdetén a 18. századi nők pecsétjeire vonatkozó adatot nem sikerült fellelnem a Magyar Országos Levéltár által kiadott pecsétgyűjtemény (V szekció) repertóriumában.¹²² A pecsétgyűrűkre is figyelmet fordítottam, a 18. században ugyanis divatosak voltak az arisztokrácia által megrendelt, művészien kidolgozott pecsétgyűrűk.¹²³ A lehetséges források

viszonylag ritka volt ebben a korszakban. Részletesebben lásd: *Szijártó M. I.: A „professzionális” hivatalnokok i.m.*

¹¹⁶ KK jegyzéke. 65.

¹¹⁷ *Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története. Bp, 1928. 190. (továbbiakban: Szabó D.: A herceg Festetics-család. i.m.)*

¹¹⁸ Ugyanakkor a család a későbbiekben anyagi gondokkal küzdött, amely indokoltá tette a megfelelő menyasszonyok keresését. Lásd bővebben: *Szabó D.: A herceg Festetics-család. i.m. 210–214.*

¹¹⁹ *Ifj. Reiszig Ede: Nyitra vármegye nemes családjai. In: Nyitra vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája szerk. Dr. Sziklay János-Dr. Borovszky Samu.) Bp. É.n.*

¹²⁰ *Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.*

¹²¹ *Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.*

¹²² *Sunkó Attila: Pecsétgyűjtemény V szekció. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 23.) Bp, 2006.*

¹²³ *Bertényi I.: Új magyar címertan i.m. 110.*

keresése során Hlatky Mária *A Magyar gyűrű*,¹²⁴ Balogh Jánosné Horváth Terézia: *Gyűrűk*,¹²⁵ és Orgona Angelika *a Magyar Nemzeti Múzeum pecsétjeit leíró A pecsétnyomó gyűjtemény*¹²⁶ című összefoglaló munkákat áttekintve sem jártam sikerrel.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a nemesi családok nőtagjai ne rendelkeztek volna pecsétekkel, vagy ne használták volna azokat a 18. században.¹²⁷ A magánlevelezéseiket, és a különböző birtokügyekre vonatkozó iratokat, szerződéseket ugyanis a nők gyakorta saját pecsétjükkel látták el. Így egyetlen hölgy levelezésének a feltárása és szfragisztikai vizsgálata is külön figyelmet érdemelne. Erre Csízi István már a korábbi évszázadok tekintetében is felhívta a figyelmet.¹²⁸ Ennek a forrástípusnak a részletes kutatása és bemutatása azonban nagyobb munka megírását jelentené, illetve mivel a kiküldött levelek mindig a címzettnél kerülnek megőrzésre, azok levéltéri anyagában találhatók meg, így szétszórtságuk is nehezíti a kutatást. Emiatt a dolgozat ezen részében el kellett tekintenem az egyéni forrás elemzésétől.

Mindenesetre érdemes volna vizsgálat alá vetni, a fentebb elemzett, apja által a nagybossányi Bossányiak grófi címerének viselésére jogot nyert Bossányi Júlia levelezését: ezáltal ugyanis kiderülhetne, hogy a házassági címeren kívül, ténylegesen saját reprezentációja céljából használta-e a családi címet, és ha igen, milyen változatban. Az későbbiekben bemutatásra kerülő jakabházi Sallér Judit levelezése is hasonló lehetőségeket rejt magában, ugyanis pereskedéseiről és birtokügyeiről több irat is fennmaradt, levelezőpartnereinek nevével egyetemben.¹²⁹ A pajzsforma vizsgálatának tekintetében, a pecsétek szintén értékes forrásanyagnak számítanak, amelyeknek beemelése a kutatásba megerősítené a női címerek, és a ruta pajzsforma kapcsolatáról fentebb tett megállapításokat.¹³⁰ A fentebb említett nehézség miatt mindez azonban a kutatás további fejlesztésének részét kell, hogy képezze.

4.3. Genealógiák

A genealógiák az egyének származását hivatottak bizonyítani. A nemesi családok esetében, ezek a 18. században különösen fontossá váltak, mivel a címereslevelek gyakori meghamisítása (amelyeket így jóval kedvezőbb áron lehetett beszerezni) a

¹²⁴ Hlatky Mária: *A magyar gyűrű*. Bp, 1938.

¹²⁵ Balogh Jánosné Horváth Terézia: *Gyűrűk*. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusa. Bp, 1999.

¹²⁶ Orgona Angelika: *A pecsétnyomó gyűjtemény*. A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban. szerk. Pintér János. Bp, 2002. 575–588.

¹²⁷ Szijártó M. István: *Nemesi társadalom*. i.m. 31–42.

¹²⁸ Csízi I.: *Magyar arisztokrata nők*. i. m. 393–394.

¹²⁹ Bakács István: *A Festetics-család levéltárának rendezése*. *Levéltári Híradó* 5 (1955) 1-2. sz. 76–155. 114.; 122–123. (továbbiakban: *Bakács I.: A Festetics család*. i.m.)

¹³⁰ Bertényi Iván: *Pecséttan*. A történelem segédtudományai. szerk. Uő. Bp, 2006. 253.

nemességigazolások megköveteléséhez vezetett.¹³¹ Hasonló módon szükség volt nemességigazolásra a csillagkeresztes hölgyé való kinevezéshez, (8 apai és 8 anyai nemesi őst kellett felmutatni),¹³² így ennek okán is készülhettek genealógiák ebben a korban nők részére.

4.3.1. Sallér Judit genealógiája

Ennek a forrástípusnak a női címerviseléshez való kapcsolódását, részben tovább követve a Festetics családba házasság útján bekerülő nők vonalát, jakabházi Sallér Judit genealógiájának elemzésén keresztül mutatom be. Jakabházi Sallér Judit, a fentebb már említett Festetics Pál egyik fiúgyermekéhez, Festetics Györgyhez ment hozzá. Festetics Pál tudatos stratégiát követett, amikor menyasszonyt keresett fiának: a családi vagyon gyarapításának céljából, a vagyonos Sallér család egyetlen gyermekét, Juditot szemelte ki.¹³³ A kezdeti jó viszony a házastársak közt azonban megromlott, amely végül 1805-ben szétváláshoz is vezetett: az ügyről hivatalos válási egyesség jött létre a két fél közt, illetve Sallér Judit elköltözött a keszthelyi Festetics-kastélyból.¹³⁴ Ez azzal járt együtt, hogy Sallér Judit, innentől kezdve ügyeit maga kezdte intézni, bár férje távollétében eddig is foglalkoznia kellett birtokügyekkel.¹³⁵ Élete folyamán több peres ügye is volt.¹³⁶

A genealógia, amelynek készítése a Királyi könyvekbe is feljegyzésre került,¹³⁷ még az elválás előtt, 1793-ban készült: a nemességigazoló lapon házassági címert láthatunk, heraldikai jobb oldalon a férj, Festetics György, bal felől pedig Sallér Judit címerével, amelyeket közös, ötágú korona fog össze. A címerről egyrészt elmondható, hogy Festetics György, apja címerét használja változtatás nélkül, másrészt a Sallér család címere is megjelenik,¹³⁸ amelyet Sallér Judit használt utolsóként.¹³⁹ Hasonló módon, a két címer, közös grófi korona általi összefogását kéri gyermekük, Festetics László, az özvegy édesanyja 1829-ben bekövetkező halála és temetése körüli intézkedések során.¹⁴⁰ Bár ez a forrás időben

¹³¹ Kóta P.: A címereslevél ára. i.m. 151–152.

¹³² Áldásy Antal: Egy női rendjel tervezete II. Ferenc korában. Turul. (1908) 4. 166–175. 166.

¹³³ Szabó D.: A herceg Festetics-család. i.m. 210.

¹³⁴ Cséby Géza: Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikon Ünnepekre. Szeged, 2013. 25–26. (továbbiakban: Cséby G.: Gróf Festetics György. i.m.)

¹³⁵ Cséby G.: Gróf Festetics György. i.m. 23.

¹³⁶ Bakács I.: A Festetics család. i.m. 114.

¹³⁷ HU- MNL - OL -A 57 - 56 - 0096

¹³⁸ HU- MNL - OL- A 130 - Illésy - 1f - 0591

¹³⁹ A család kihalását jelezte a felfelé fordított címer a temetésen. Lásd: Bertényi I.: Magyar címertan. i.m. 23.

¹⁴⁰ HU-MNL-OL- P 248 -11- 6–9.

szétfeszíti a kutatás által megadott 18. századi keretet, illetve a halotti emlékek csoportjához sorolható, de mindenképpen említésre méltó, hiszen megmutatja, hogy a nők szorosan kapcsolódtak férjükhöz a reprezentáció terén akkor is, ha lényegében szerződéses úton különváltak. Emellett szembeállítható Wattay Borbála 1784-es halotti címerével, amelyen csak két évvel korábban elhunyt férje, királyfalvi Róth Tamás neve kerül említésre, a két aranybetűs, címert övező felirat egyikén (*Sptis ac Grosi Dni Thomae Roth de Király Falva*),¹⁴¹ a Róth címer azonban nem került az özvegy halotti címerére. Ez akár arra engedhetne következtetni, hogy jakabházi Sallér Judit esetében, a fia, Festetics László, a Festetics család reprezentációjának céljából kérte elhunyt apja címerét is anyjáié mellett látni. Azonban a Magyar Nemzeti Múzeum 19. századi női halotti címereinek vizsgálata során kiderült, hogy inkább egyfajta szokásról lehetett szó Sallér Judit esetében. A Baják László által létrehozott forrásgyűjteményben ugyanis a tizenegy darab női halotti címer közül hatszor, tehát több, mint az esetek felében fordult elő házassági címer.¹⁴² Ezzel szemben a 18. századi női halotti címerek: gróf Teleki Eszter¹⁴³ és Wattay Borbála¹⁴⁴ esetében nincs szó hasonlóról, ahogy a 17. századiaknál sem találunk erre példát.¹⁴⁵ A 17. és 19. századra való rövid kitekintés után, amit a rendelkezésre álló Sallér Judit címerhasználatához kapcsolódó forrás tett indokolttá, újra a 18. századi genealógia felé fordulunk. Egy másik érdekes kérdés a genealógia kapcsán, hogy vajon Sallér Judit csillagkeresztes hölgygé való kinevezéséhez volt-e szükség az elkészíttetésére. Ezt a felvetést támasztja alá, hogy pontosan 16, 8 apai és 8 anyai ági nemesi ős került felsorolásra a nemességigazoláson. A további kutatások tisztázhatják majd a kérdést: a kinevezés dátumának kiderítése egyértelművé teheti, ez volt-e az indoka a genealógia készíttetésének.

4.4. Halotti emlékek

Egy másik izgalmas forrástípus, amely főként a nemesi temetésekhez, halotti szertartásokhoz, és annak tárgyaihoz kapcsolódik, a halotti emlékeké. Ide sorolhatók a sírkövek, szarkofágok, epitáfiumok és halotti címerek. Ezeket elsőre talán, a férfiakhoz

Erről lásd részletesebben: Ugry Bálint: Festetics László utasításai anyja, Sallér Judit temetésének rendjéről. (1829. március 29. és április 3.). Vasi Szemle. 71. évf. 1. szám. 2017. 84–90.

¹⁴¹ *Baják László*: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei. (Bibliotheca Humanitatis Historica XIX.) A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa. szerk. Pintér János). Bp, 2007. 119. (továbbiakban: MNM c.h.e.)

¹⁴² MNM c.h.e. 121–151.

¹⁴³ MNM c.h.e. 117.

¹⁴⁴ MNM c.h.e. 119.

¹⁴⁵ MNM c.h.e. 110–113.

kötődő katonáskodás és annak a halottkísérés során erősen megjelenő jelképei miatt,¹⁴⁶ valamint mivel ezek a tárgyak arra hivatottak, hogy a halott világi funkcióit, dicsőségét bemutassák,¹⁴⁷ kevésbé kapcsolnánk a nőkhöz. Ennek ellenére sem a korábbi évszázadokban, sem a 18. században nem példa nélküli az arisztokrata nők ilyesfajta, címerek általi halotti reprezentációja. Az egyik legismertebb 17. századi temetés, amelyen megjelentek hasonló tárgyak, Esterházy Miklós nádor feleségéé, Nyáry Krisztináé.¹⁴⁸

A 18. századot tekintve elmondható, hogy az epitáfiumcímerek népszerűsége csökkent, elkezdtek kimenni a divatból. A halotti címerek azonban, amelyek szemben az epitáfiumcímerekkel, nem valamilyen tartós anyagból, templomi kihelyezés céljából, hanem általában papírból vagy selyemből készültek és kizárólag a gyászszertartás ideje alatt bírtak funkcióval, továbbra is használatban maradtak,¹⁴⁹ és nőkhöz kapcsolódó címerekre is találhatunk köztük példát. Mindkét típusról elmondható, hogy értékes forrásai a heraldikai vizsgálatoknak, hiszen ezeken központi elemként jelennek meg a címerek.¹⁵⁰

A temetési reprezentáció a nemesség számára különösen fontos volt, hiszen a halálhoz kapcsolódó ünnepélyes szertartások, mint a koporsóbatétel, és a temetés, általában nagy ceremónia keretében (természetesen a halott társadalmi rangjától függően), sok rokon és környékbeli nemes jelenlétében zajlott.¹⁵¹ A gyászbeszédek, melyek fontos részét képezték a ceremóniának, szintén külön vizsgálat tárgyát képezhetnék, ugyanis esetenként az elhunyt címere, címerképei is megjelentek bennük.¹⁵² Erre ugyan ezen kutatás keretén belül nem került sor, de a fennmaradt, nők temetésén elmondott beszédek érdekes lenne ilyen szempontból tanulmányozni. Hasonló lehetőségeket tartogat, főként katolikus nemesek esetében, a *castrum doloris*: az ezekről fennmaradt leírások szintén a női heraldikai reprezentáció forrásai lehetnek.

¹⁴⁶ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.

¹⁴⁷ Baják László: A halotti címerek. In: Numizmatika és társtudományok 3. Nyíregyháza. 1999. 55–63. (továbbiakban: Baják L.: A halotti címerek. i. m.) <https://mek.oszk.hu/09800/09874/html/Bajak.html> letöltés: 2023. 01. 10.

¹⁴⁸ Erről részletesen lásd Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. (Mikrotörténelem. szerk. Klaniczay Gábor.) Bp, 1989. (továbbiakban: Szabó P.: A végtisztesség. i. m.)

¹⁴⁹ MNM c.h.e.

¹⁵⁰ Baják L.: A halotti címerek. i. m. <https://mek.oszk.hu/09800/09874/html/Bajak.html> letöltés: 2023. 01. 10.

¹⁵¹ Gosztonyi Gizella: Családi és társadalmi élet III. Károly korában. (Művelődéstörténeti értekezések 51.) Bp, 1911. 63. (továbbiakban: Gosztonyi G.: Családi és társadalmi élet. i.m.)

¹⁵² Szabó P.: A végtisztesség. i. m. 112–115.

4.3.1 Felsővattai Wattay Borbála halotti emlékei

A női címerhasználat halotti emlékekhez kapcsolódó jellegzetességei felsővattai Wattay Borbála alakján keresztül jól bemutatathatók. Ennek oka, hogy 1784-es elhunytához kapcsolódó epitáfium, halotti címer és szarkofág egyaránt fennmaradt, illetve restaurálásra került. Címerhasználatának másik érdekessége, hogy több, általa használt címerváltozattal is találkozhatunk a fennmaradt forrásokat vizsgálva.

Wattay Borbála ősi nemesi család tagjaként látta meg a napvilágot: a Wattay címet megtalálhatjuk a Siebmacher Wappenbuch Magyarországra vonatkozó részében,¹⁵³ valamint Nagy Iván Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal című köteteiben,¹⁵⁴ ahol a két címer közt némi eltérés figyelhető meg a sisak típusát és a címerpajzs formáját illetően. Wattay Borbála halotti címerén csücskös tárcsapajzsot láthatunk, amelyen a címerkép felfelé mutató nyílvezzőt tartó levágott páncélos kar, kék mezőben. A sisakdísz ágaskodó, növekvő arany szarvas, amely szájában lefelé mutató nyílvezzőt tart. A sisaktakaró arany-kék és ezüst-vörös.¹⁵⁵ Ez több helyütt is eltér a Nagy Iván által leírttól. Ott ugyanis az alábbi leírást olvashatjuk a család címeréről: ”a paizs kék udvarában hármas zöld halmon könyöklő kar, nyilat tartva. A paizs fölötti sisak koronájából szarvas emelkedik ki. Foszladék jobbról aranykék, balról ezüstvörös.”¹⁵⁶ Megállapítható tehát, hogy Wattay Borbála címere esetében címerváltozatról beszélhetünk. Hiányzik a címerképek közül ugyanis a hármashalom, illetve a nyílvezző sem felfelé mutat. Ezen felül a szarvas sisakdísz szájából is hiányzik a nyílvezző.¹⁵⁷ Mindez illeszkedik a címertörés Nyugat-Európai gyakorlatának hiányában Magyarországon elterjedt gyakorlathoz, amely szerint a családtagok a családi címet kisebb változtatásokkal használták.¹⁵⁸

A halotti címet, a tárgy funkciójából adódóan két ívelt feliratszalag veszi körbe, amelyen a felső felirat a halott kilétére, az alsó és elhunytának körülményeire vonatkozik. Wattay Borbála férje, királyfalvi Róth Tamás „hátrahagyott özvegyeként”(relicta vidua)¹⁵⁹ kerül

¹⁵³ Johann Siebmacher: Wappenbuch. Der Adel von Ungarn. Hrsg. Géza Cséregő–Nagy Iván. Nürnberg. 1893. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Siebmacher-siebmacher-wappenbuch-1/der-adel-von-ungarn-magyarorszag-2/csaladok-29/wattay-i-v-felso-watta-8646/> letöltés: 2023. 01. 10.

¹⁵⁴ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. kötet. Pest, 1865. XII. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 12. kötet. Pest, 1865. 88. (továbbiakban: Nagy I.: Magyarország családai. i.m.)

¹⁵⁵ MNM c.h.e. 119.

¹⁵⁶ Nagy I.: Magyarország családai. i.m. 91. Meg kell jegyeznünk, hogy Nagy Iván a címerleírások kapcsán maga is elismerte Zársvárában, hogy helyenként nehézségekbe ütközött. Nagy I.: Magyarország családai. i.m. 517.

¹⁵⁷ MNM c.h.e. 119.

¹⁵⁸ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 395.

¹⁵⁹ MNM c.h.e. 56.

bemutatásra. Ez többek között azt is mutatja, hogy a nők helyzetét és pozícióját alapvetően meghatározta származásuk és házastársuk kiléte, annak elhunytja után is. Ugyanakkor a halotti címeren egyedül Wattay Borbála címere szerepel: felmerül a kérdés, hogy vajon nem a férj korábbi, 1782-ben történt elhalálozása-e az oka címerének elhagyására. Csízi István megállapításából kiindulva ugyanis, mely szerint a női címerek címerváltozatok, „amelyeket egyének egy meghatározott — bizonytalan hosszúságú — életszakaszban használtak, használhattak.”¹⁶⁰, feltételezhető volna, hogy az özvegység következtében hagyta el férje címerét. Egy másik, valószínűbb ok az lehet, hogy az elhunyt asszony férjének heraldikai reprezentációja, ebben a korszakban még kevésbé volt elvárt, mint a későbbi, 19. században, ahogy azt fentebb, Jakabházi Sallér Judit kapcsán bemutatam. A halotti címer, az eddigi kutatások fényében, kizárólagosan az elhunyt nőt jelölte és jelenítette meg a 18. században.

A temperával festett halotti címeren kívül fennmaradt Wattay Borbála epitáfiuma az 1784-ben elkészült sziráki sírboltban,¹⁶¹ ahol örök nyugalomra helyezték.¹⁶² Szirák egy, az apjuk halála után, Wattay Borbála és fiútestvére, Farkas között kötött szerződés alapján jutott Borbálának, ahol kastélyt építtetett¹⁶³ (erről lásd bővebben: a következő alfejezetben). A sírboltot, benne a tardosi vörös mészkőből készült epitáfiumot leánya, Teleki Józsetné Róth Johanna állíttatta a felirat tanúsága szerint.¹⁶⁴ Rajta a 18. századi szokásokhoz híven emlékvers olvasható,¹⁶⁵ melyet Johanna férje, Teleki József gróf írt. Az epitáfium oromzatán helyezték el Wattay Borbála címerét, melyet copf stílusú füzérek, és vázák öveznek két oldalról.¹⁶⁶ A címer megegyezik a halotti zászlón láthatóval, tehát következetes használatról beszélhetünk, legalábbis leánygyermeké által.

A sírboltban található szarkofágon, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum által végzett felújítás alatt restauráltak, a nyíl, -ellentétben a halotti címeren, valamint a később bemutatásra kerülő házassági címeren és epitáfiumon láthatóval,- lefelé néz¹⁶⁷

¹⁶⁰ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 392.

¹⁶¹ Bányai Pál: A Wattay család Dunakeszi birtokló tagjai. Dunakeszi Helytörténeti Szemle. 8. (2015) 3. sz. 9–10. 10. (továbbiakban: Bányai P.: A Wattay család. i.m.)

¹⁶² MNM c.h.e. 55.

¹⁶³ Bányai P.: A Wattay család. i.m. 9.

¹⁶⁴ Debreczeni-Droppán Béla: A sziráki Teleki-sírbolt műemléki felújítása. 2017. <https://mnm.hu/hu/cikk/sziraki-teleki-sirbolt-muemleki-felujitasa> letöltés: 2023. 01. 10. (továbbiakban: Debreczeni-Droppán B.: A sziráki Teleki-sírbolt. i.m.)

¹⁶⁵ Gosztonyi G.: Családi és társadalmi élet. i.m. 78-79.

¹⁶⁶ Debreczeni-Droppán B.: A sziráki Teleki-sírbolt. i.m. <https://mnm.hu/hu/cikk/sziraki-teleki-sirbolt-muemleki-felujitasa> letöltés: 2023. 01. 10.

¹⁶⁷ Debreczeni-Droppán B.: A sziráki Teleki-sírbolt. i.m. <https://mnm.hu/hu/cikk/sziraki-teleki-sirbolt-muemleki-felujitasa> letöltés: 2023. 01. 10.

(MELLÉKLET), Wattay I. és II. Pál címeréhez hasonlóan.¹⁶⁸ A házasságból született egyetlen gyermekként, Johanna intézte a temetést: ő építtette a sírboltot, illetve az ő neve szerepel az epitáfiumon és a szarkofágon is (utóbbi: UNICA EIUS FILIA JOHANNA JOSEPHI SRI COMITIS TELEKI DE SZFK UXOR.).¹⁶⁹ Wattay Borbála halotti emlékei jól példázzák, hogy ezen a forráscsoporton, a halott, és az ő címere kerül elsősorban a figyelem fókuszába. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a házassági címerek hiányát a forráscsoporton belül.

4.3.2. A püspökmolnári templom Sallér kriptájának fedlapja

A sírok, sírkövek, illetve kripták fedlapjai szintén heraldikai elemzések alapjául szolgálhatnak. Az itt elemzésre kerülő püspökmolnári Szent Tamás templom kriptájában nyugszik többek között jakabházi Sallér Judit is. A kriptát Sallér Judit apja, Sallér István alnádor és felesége, Nádasdy Klára építtették 1758-ban. A család nőtagjai közül itt nyugszik nemcsak Nádasdy Klára, hanem jakabházi (II.) Sallér Istvánné Motesiczky Judit, jakabházi Sallér Judit és gróf Festetics Lászlóné Hohenzollern-Hechingeni Josephine hercegnő.¹⁷⁰ A kriptá fedlapján azonban csak a Sallér címet láthatjuk, amely az egész családot hivatott reprezentálni. Nádasdy Klára csak névleg szerepel (*Clara Nadasdi*), önálló címeres reprezentációja azonban nincs, őt is a férjéé képviseli. A később itt örök nyugalomra helyezett nők címerének megjelenítése pedig az eredeti fedlap kicserélését igényelte volna, hiányuk ezzel is magyarázható. Természetesen, ez az egyedi példa korántsem kielégítő a női címerhasználati kérdések megválaszolásához, azt azonban jelzi, hogy a férj családi címere reprezentálhatta az egész családot, beleértve a feleséget is. A további emlékek felderítésével és összegyűjtésével kideríthetővé válik majd, mennyire volt ez jellemző eljárás az adott korban.

4.5. Ex librisek

Egy izgalmas, és női címerviselés szempontjából eddig vizsgálatok alá nem vetett forráscsoport a könyvjegyeké, más néven ex libriseké. Már a 16-17. század kapcsán Csízi István is említést tett róla, mint forrástípusról, azonban a nők szerepköréből adódóan, a

¹⁶⁸ Bányai Pál: A felsővattai Wattay család címerei. Dunakeszi Helytörténeti Szemle 6. (2013) 1. sz. 5. (továbbiakban: Bányai P.: A felsővattai Wattay család. i.m.)

¹⁶⁹ Debreczeni-Droppán B.: A sziráki Teleki-sírbolt. i.m. <https://mnm.hu/hu/cikk/sziraki-teleki-sirbolt-muemleki-felujitasa> Rosta József fényképe, letöltés: 2023. 01. 10.

¹⁷⁰ Kuglics Gábor: Püspökmolnári szakrális emlékei. Vasi Szemle. 70. (2016) 6. sz. <https://epa.oszk.hu/03300/03366/00105/kuglics.htm> letöltés: 2023. 01. 10.

könyvgyűjtést, ezáltal pedig a könyvjegyeket is a férfiakhoz kapcsolta.¹⁷¹ Maga az ex libris, mint kisgrafikai műfaj, főként művelődéstörténeti jelentőségéről ismert, melyet már a könyvjegyekkel foglalkozó Varjú Elemér is kiemelt az 1903-as, első magyarországi ex libris kiállítás¹⁷² kapcsán. Azonban heraldikai szempontból is vizsgálatra érdemes, hiszen szorosan kötődik a nemesi családok könyvgyűjtéséhez,¹⁷³ ezáltal a címerhasználat kérdésköréhez is. Az ex librisek heraldikai jelentőségére Magyarországon, a már fentebb említett Varjú Elemér¹⁷⁴ és Deé Anikó hívta fel a figyelmet.¹⁷⁵

Mivel az ex libris közismert funkciója a tulajdonjelölés, és a könyv védelme volt, így gyakran kerültek címerek a könyv belső oldalára ragasztott jelző vignettákra. Ezeket heraldikus (címeres) könyvjegyeknek nevezik.¹⁷⁶ A címertani kutatások, így a női címerviselés vizsgálatának szempontjából is, a magán könyvgyűjtők által megrendelt, heraldikus ex librisek szolgálnak forrásul. Jelen vizsgálat szempontjából fontos megjegyezni a 18. századról, hogy bár a könyvjegyek száma növekedett a török elleni hadjáratok lezárultával, a heraldikus ex librisek helyét egyre inkább elkezdték átvenni más típusú ábrázolások. Emellett a könyvjegytulajdonosok jelentős része vagy egyetemi diák¹⁷⁷, vagy egyházi személy volt,¹⁷⁸ így a női ex librisek száma viszonylag alacsony volt ebben a korszakban.

Ezt támasztja alá a fentebb már említett kiállításon bemutatott darabok tulajdonosainak nemenkénti eloszlási aránya: a 18. századi eredetű, 182 darab, latin vagy német nyelvű¹⁷⁹ ex librisből mindössze 2 darab volt, amelynek női tulajdonosa volt.¹⁸⁰ Megjegyzendő, hogy a kiállítás alaposságát mutatja a 182 kiállított darab, hiszen összességében ebből az évszázadból körülbelül 200 könyvjegyet tart számon a szakirodalom.¹⁸¹ Tehát az amúgy is ritkuló heraldikus könyvjegyek esetében megállapítható, hogy a korszakban még kevés női

¹⁷¹ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.

¹⁷² Erről beszámol: Varjú Elemér: Az Iparművészeti Múzeum ex-libris kiállítása (Első közlemény). Magyar Könyvszemle. Új folyam XI. (1903) 3. sz. 234–246. (továbbiakban: Varjú E.: Az Iparművészeti Múzeum. i.m.)

¹⁷³ Vasné Tóth Kornélia: Az ex librisek művelődéstörténeti jelentősége, szerepváltozása a possessorok vonatkozásában. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros. 20. (2011) 8. sz. <http://ki2.oszk.hu/3k/2012/02/az-ex-librisek-muvelodestorteneti-jelentosege-szerepvaltozasa-a-possessorok-vonatkozasaban/> letöltés: 2022. 01. 10.

(továbbiakban: Vasné Tóth K.: Az ex librisek. i.m.)

¹⁷⁴ Varjú Elemér: Magyar könyvgyűjtők exlibrisei. Magyar Könyvszemle. Új folyam III. (1895) 2. sz. 193–204.194. Ebben a tanulmányban Varjú Elemér nagy szolgálatot tett a heraldikusoknak, ugyanis az általa ismertetett ex librisekhez címerleírásokat is nyújtott. Ebben azonban egyetlen női ex libris tulajdonos sem kerül említésre.

¹⁷⁵ Deé Nagy A.: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. i.m. 33.

¹⁷⁶ Vasné Tóth K.: Az ex librisek. i.m.

¹⁷⁷ Deé Nagy A.: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. i.m. 24.

¹⁷⁸ Vasné Tóth K.: Az ex librisek. i.m.

¹⁷⁹ Varjú E.: Az Iparművészeti Múzeum. i.m. 245.

¹⁸⁰ Deé Nagy A.: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. i.m. 26.

¹⁸¹ Deé Nagy A.: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. i.m. 15.

készítettét, tulajdonost ismerünk. Az eddig megismert nevek a következők: gróf Bethlen Kata (széki Teleki József gróf felesége)¹⁸², illetve a kiállításon bemutatott ex librisek tulajdonosai, gróf Széchényi Karolina és gróf Esterházy Jozefa (gróf Fekete János író neje).¹⁸³ Esterházy Jozefa két ex librist is birtokolt. Esterházy Jozefa grófnő könyvjegye azonban nem a címeres, hanem arcképes ex librisek közé sorolható.¹⁸⁴ Czakó Elemér említést tesz továbbá Margitai Klára ex libriséről,¹⁸⁵ mint magyar névjelzésű könyvjegyről. Sajnos azonban arról, hogy Esterházy Jozefán kívül, a többi felsorolt női könyvjegy heraldikus ex libris-e, sem a Czakó Elemér-féle kiállításkatalogusban,¹⁸⁶ sem pedig más forrásgyűjteményben, vagy szakirodalomban nem sikerült információt fellelnem. Ebből kifolyólag magyarországi vonatkozású női címeres ex libris elemzéséről itt le kell mondanunk, ezeknek a feltárása további kutatást igényel.

Hadd álljon itt kivételesen, kitekintésképpen Erdélyből egy példa: innen ismerünk ugyanis pár 18. századi női heraldikus ex librist. A Marosvásárhelyen található Teleki Téka alapítójának, széki Teleki Sámuel grófnak és feleségének, iktári Bethlen Zsuzsannának a könyvgyűjteményében mindkettejük ex libriseit fellelhetjük.¹⁸⁷ Bethlen Zsuzsanna magyar nyelvű gyűjteménye mellett, két heraldikus könyvjegyet birtokolt, amelyek egyben házassági címerek is.¹⁸⁸ Az ex librisek kategorizálása során az ilyen típusú ex librisekre a házastársi ex libris terminológiát alkalmazzák,¹⁸⁹ ugyanis a heraldikai jobb oldalon a férj családjához köthető Teleki címet láthatjuk, amely érintkezik a heraldikai bal oldalon elhelyezkedő Bethlen címerrel. Ezek fölött Bethlen Zsuzsanna jelmondatát olvashatjuk magyarul.¹⁹⁰ Erdéllyel szemben, ahol nagyobb mértékű a feldolgozottság, a Magyarországra vonatkozó szakmunkák még megírásra várnak ennek, a több figyelmet érdemlő forrástípusnak az esetében.

4.6. Épületek

Az építészetben a 18. században is szokás volt a vagyonos építtető címerét megjeleníteni a épületeken. A kastélyok és templomok emelése a felvilágosult uralkodó és az arisztokrácia

¹⁸² Vasné Tóth K.: *Az ex librisek. i.m.*

¹⁸³ Deé Nagy A.: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. i.m. 26.

¹⁸⁴ Czakó Elemér: Az Iparművészeti Múzeum ex-libris kiállítása. Magyar Iparművészet. 6. (1903) 3. sz. 124- 134. 130. (továbbiakban Czakó E.: Az Iparművészeti Múzeum. i.m.)

¹⁸⁵ Czakó E.: Az Iparművészeti Múzeum. i.m. 130.

¹⁸⁶ Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalogusa. szerk. Czakó Elemér – Radisics Jenő. Bp, 1903.

¹⁸⁷ Vasné Tóth K.: *Az ex librisek. i.m.*

¹⁸⁸ Vasné Tóth K.: *Az ex librisek. i.m.*

¹⁸⁹ Deé Nagy A.: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. i.m. 25.

¹⁹⁰ Vasné Tóth K.: *Az ex librisek. i.m.*

reprezentációjának egyik fontos eszköze volt, így a nemesi réteg, vagyonából barokk és rokokó stílusú épületeket építtetett. Természetesen a reprezentációs célt is szolgáló címerek ezeken is megjelentek. Templomok és kastélyok, kúriák esetében gyakorta a kapuk fölött helyezték el a címereket.¹⁹¹ Ezek között találunk a női címerviselés szempontjából is fontos emlékeket: házassági címereket. Teljes körű felsorolásuk természetesen lehetetlen, de az ismertebb családok közül példaként említhető a Batthyányak barokk stílusú csákánydoroszlói kastélyán látható házassági címer.¹⁹² Mindezeknek a fennmaradt forrásoknak a rendszerezett összegyűjtése még várat magára, a dolgozat csupán felhívja a figyelmet ennek a forrástípusnak a meglétére és használhatóságára.

4.6.1. Wattay Borbála címere a sziráki kastélyon

Hasonlóan a halotti emlékekhez, itt is felsővattai Wattay Borbála címerviselésén keresztül mutatom be az építészeti művek forrástípusát. Ennek oka elsősorban az, hogy ezáltal a címerváltozatok kérdésköre ismét fókuszba kerülhet, ugyanis ennek a forrásnak az esetében Wattay Borbála címere más elemeket tartalmaz, mint azt halotti emlékeinek esetében láthattuk.

A halotti címeren is megjelölt településen, Szirákon található az elemzés tárgyául szolgáló dombormű, az 1748-ban elkészült, barokk stílusú kastélyon.¹⁹³ A Nógrád megyei településen épült kastély homlokzatán, felsővattai Wattay Borbála és királyfalvi Róth Tamás házassági címere látható. Ez szintén, a korábban bemutatottakhoz hasonlóan, szabályos házassági címer: heraldikai jobb oldalon Róth Tamás, heraldikai bal oldalon pedig Wattay Borbála családi címerével. Szemben az eddig ismertetett, illetve a továbbiakban még elemzésre kerülő házassági címerekkel, itt a heraldikai udvariasság szabályát is megfigyelhetjük.¹⁹⁴ A férj címerének sisakdísze, növekvő, kétfarkú, mancsában nyilakat tartó, koronás arany oroszlán ugyanis 1782-es halotti címerén heraldikai jobb felé,¹⁹⁵ míg a kastély bejárata felett elhelyezett házassági címeren balra, a felesége sisakdíszeként korábban már leírt szarvas felé fordul. A sziráki kastélyon látható házassági címer különösen érdekes forrás annak fényében, hogy az épület felhúzását főként a feleség, Wattay Borbála intézte és finanszírozta

¹⁹¹ Lásd: Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei című munkája, amelyben több templom kapcsán is említ hasonló jelenséget. *Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. (Művészettörténet-műemlékvédelem III.)* Veszprémi Nyomda. 1993. (továbbiakban: *Koppány T.: A Balaton környékének műemlékei. i.m.*)

¹⁹² Bővebben lásd: *Móricz Péter: A Batthyányak címerhasználat a történeti Vas vármegyében.* Szombathely. 2013. 342. (továbbiakban *Móricz P.: A Batthyányak címerhasználat. i.m.*)

¹⁹³ *Báttonyi P.: A Wattay család. i.m.* 9.

¹⁹⁴ *Bárczay O.: A heraldika kézikönyve. i.m.* 132.

¹⁹⁵ MNM. c.h.e. 118.

vagyonából.¹⁹⁶ Az tehát, hogy a címere házassági címerbe foglalva jelenik meg, egyértelművé teszi számunkra, hogy a férj és a család reprezentációja elsőbbséggel bírt az egyénnel szemben: a címer elsősorban házassági jelkép funkcióját láthatta el. Wattay Borbála itt szereplő családi címerének további érdekessége, hogy a halotti címerrel összevetve eltérést figyelhetünk meg: a címerpajzsban a levágott kar alatt egy korona található a hármashalom helyén, amelyre más felsővattai Wattay címerviselők esetében nincs példa.¹⁹⁷ A nők címerei tehát, amelyek már önmagukban is címerváltozatnak tekintendők, maguk is rendelkezhettek több változattal.

4.7. Egyéb tárgyi források

Végezetül ebbe a típusba sorolok minden, a fentebbi kategóriákba be nem illeszthető tárgyi emléket, hasonlóan Csízi István eljárásához.¹⁹⁸ Azok a források, amelyeken keresztül ennek a forrástípusnak a nők reprezentációjához és címerhasználatához való kapcsolatát szeretném szemléltetni, szintén a Festetics családhoz és Wattay Borbálához kapcsolódnak. Ahogy az építészetnél már említésre került, a templomok építtetése, helyrehozása az arisztokrácia körében gyakori volt. Az anyagi ráfordítást, a kegyurat gyakran címere reprezentálta ezekben az esetekben.

4.7.1. A vindornyaszlősi templom címerei

Ennek a fajta egyházi reprezentációnak egy példája a már fentebb bemutatásra került házaspár, tolnai gróf Festetics Pál és felesége, nagybossányi Bossányi Júlia címerét viselő szószer és költő, amelyek a Zala megyei vindornyaszlősi Szent Péter és Pál római katolikus templomban találhatók. Ők finanszírozták és végeztették el ugyanis az Árpád-kori hajóval¹⁹⁹ rendelkező templom újjáépítését a 18. század közepén, amely a Hódoltság korában szenvedett komoly károkat.²⁰⁰ Az újjáépítések a Balaton környéki területen gyakoriak voltak, hiszen az elnéptelenedett falvak újratelepítésével²⁰¹ meginduló élethez elengedhetetlen volt a templomok helyrehozása is. Magát a birtokot Festetics Kristóf szerezte meg a család számára, a Balaton környékén a 18. századi világi földesurak jó része ugyanis a török kor után szerzett

¹⁹⁶ Bátorfy P.: A Wattay család. i.m. 9.

¹⁹⁷ Bátorfy P.: A felsővattai Wattay család. i.m. 5.

¹⁹⁸ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m.

¹⁹⁹ Koppány T.: A Balaton környékének műemlékei. i.m. 24.

²⁰⁰ Nagy Veronika: Zala megye. (Magyarország műemlékjegyzéke. szerk. Haris Andrea.) Bp, 2006. 107.

²⁰¹ Koppány T.: A Balaton környékének műemlékei. i.m. 44.

birtokot.²⁰² A vindornyaszőlősi templomot, fia, Festetics Pál és neje hozatták helyre barokk stílusban. A szakrális funkciót ellátó berendezési tárgyakat díszítő két címer házassági címernek tekintendő, hiszen egyrészt, megfelelően a heraldikai udvariasságnak, heraldikai jobb oldalon láthatjuk a Festetics címet, heraldikai bal oldalon pedig a Bossányiakét, másrészt a két címer egyenes és érintkezik egymással és közös koronán osztozik. A címereket tekintve Festetics Pálén az 1772-ben nyert címerén is látható, két egymás felé forduló, háromágú koronán lépő, kardot tartó oroszlánokkal találkozunk, érthető módon elhagyva a címer többi részét.²⁰³ Mellé heraldikai bal oldalra a fentebb már részletesen leírt Bossányi címet helyezték, lépő medvéjével és fájával. Hiányoznak azonban a címerről az égitestek. Az, hogy a közösen helyrehozott templomban a feleség címere is helyet kapott egy házassági címeren belül, lehetővé tette a női reprezentációt. Bossányi Júlia címerének megjelenése mutatja, hogy a templomot valóban együtt hozatták helyre. Ez lehet az oka, hogy a házastársak megjelenítése is közös, házassági címer formájában történik meg. (MELLÉKLET)

4.7.2. A sziráki evangélikus templom címerei

Egy másik, hasonlóan templomépítkezéshez kapcsolódó női címer, a dolgozatban már több helyütt elemzett Wattay Borbálához köthető. A sziráki evangélikus templomot ugyanis Wattay Borbála kezdte el építtetni 1782-ben.²⁰⁴ 1784-ben bekövetkezett halála miatt azonban lánya, Johanna vette át a feladatot az építkezés 1788-as lezárultáig. A kutatás szempontjából a sziráki templom érdekessége abban rejlik, hogy belső terében három címer található: ezek közül számunkra a Wattay és a Teleki címerek érdekesek.

Nem egyértelmű ugyanis elsőre, kit reprezentálnak. A Wattay címer jelölhetné Róth Johannát, ebben az esetben azonban kérdéses, hogy a Teleki címer miért van jelen, hiszen az építkezést Johanna intézte. Ez önmagában persze nem magyarázat, elegendő a sziráki kastélyra gondolnunk. Felmerül azonban a kérdés, hogy ha a két címer a házaspár tagjait reprezentálja, vagy esetleg mindkettő Róth Johannát (ami már önmagában elég szokatlan lenne), miért nem házassági címer formájában történik ez. Ennél valószínűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy a Wattay címer az építkezést elkezdő Wattay Borbálát jelöli, míg a Teleki címer lányához, vagy a Teleki-Róth házaspárhoz kötődik. Ezt támasztja alá, hogy a

²⁰² Koppány T.: A Balaton környékének műemlékei. i.m. 43.

²⁰³ HU- MNL-OL- P 235-11.-91.

²⁰⁴ Bátonyi P.: A Wattay család. i.m. 9.

templomban elhelyezett címer²⁰⁵ megegyezik Wattay Borbála halotti címerével,²⁰⁶ illetve a férj címere általi közös reprezentáltság, amely a Sallér-kripta kapcsán került említésre.

Ez az emlék tehát jelentősen más, mint Festetics Pál és Bossányi Júlia házassági címere. A fentebb felvázolt lehetőségek közül, akármelyikről legyen ugyanis is szó, mindenképpen önálló női címerről beszélhetünk.

Ezen a csoporton belül megemlíthetők még egyéb olyan tárgyak, vagy építmények, melyeken házassági címerekkel találkozhatunk. Az alábbi két, Batthyány családhoz kapcsolódó példa jól mutatja, hogy a női címerek gyakorlatilag minden olyan tárgyon felbukkanhatnak a 18. század folyamán is, amely, ahogy Csízi István fogalmaz korábbi évszázadra vonatkozó tanulmányában: „...egyáltalán címet hordozhatott az adott korszakban...”.²⁰⁷ Az egyik ugyanis az 1765-ben épített barokk stílusú csákányi templomban használt kazula, amelyre házassági címet hímeztek.²⁰⁸ Ismert továbbá a Batthyány Lajos Ernő által átépített körmendi templom, amelynek főoltárára feleségével, Kinsky Teréziával közös, szabályos házassági címer került kihelyezésre.²⁰⁹ A házassági címerek tehát az épületekhez hasonlóan, a főként egyházi reprezentációhoz kapcsolódó, egyedi tárgyak esetében is a megszokottak, sőt elsődlegesek voltak.

5. A kutatás eredményei

Dolgozatomban megkíséreltem áttekintést adni a 18. századi magyarországi női címerhasználatról. Csízi István 16-17. századra vonatkozó tanulmányából kiindulva egyfajta, a korszakra vonatkozó általános tendencia bemutatásra törekedtem. A nők címerhasználatára kapcsán megállapítható, hogy nagyjából folyatólagosnak tűnnek azok a jelenségek, amelyekről Csízi István írt.²¹⁰ Ebben az évszázadban is megállja a helyét az a megállapítás, hogy önálló női címerekről nem beszélhetünk, azokat továbbra is csak a családi címer változatának kell tekintenünk. Ékesen bizonyítja ezt Wattay Borbála címerhasználat, akihez önmagában is több címerváltozat kapcsolódik.

Megállapítható továbbá a 18. századról, hogy a női címerek forrásbázisa igen széles. Mind világi, mind pedig egyházi reprezentáció jellemezte a nemesi származású nőket. Ez ugyanakkor, az esetek többségében férjükével együtt történt, főként a nagy anyagi kiadásokkal járó, komoly reprezentációs jelentőséggel bíró épületek esetében. Valószínűnek

²⁰⁵ Bátorfy P.: A Wattay család. i.m. 9.

²⁰⁶ MNM c.h.e. 119.

²⁰⁷ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 393.

²⁰⁸ Mórícz P.: A Batthyányak címerhasználat. i. m. 345.

²⁰⁹ Mórícz P.: A Batthyányak címerhasználat. i. m. 346.

²¹⁰ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m.

tűnik az eddigi elemzések alapján, hogy a férj, illetve a család (házastársak, leszármazottaik) reprezentációja elsőbbséget élvezett a nőkével szemben, sőt olykor helyettesítette azt. Az általam vizsgált özvegyek esetei pedig alátámasztják azt a feltételezést, hogy a nők helyzetét és pozícióját alapvetően meghatározta származásuk és házastársuk kiléte, annak elhunytá után is.

Ily módon érthető, hogy a házassági címerek tették ki a nők címerhasználatáról fennmaradt források jelentős részét. Ehhez kapcsolódik az a megállapítás, miszerint a nők, hasonlóan a korábbi évszázadokhoz, ekkoriban sem voltak a címeradományok elsődleges alanyai, továbbra is házastársukon,²¹¹ apjukon, ritkább esetben egyéb rokonukon keresztül nyerték. Ez szintén folytatólagosságot mutat a korábbi évszázadokkal. Csízi István már sokat idézett tanulmányában az alábbiakat állapította meg az arisztokrata nők címerviselésének formájáról: leginkább a családi, tehát apai címet használták. A második leggyakoribb esetnek a házassági címereken keresztül történő jelenlét tekinthető, míg a legritkábban a feleség és a férj címerének egyesítéséről volt szó.²¹² Az eddigi kutatás alapján megállapítható, hogy ez, a 16. és 17. századra vonatkozó tendencia a 18. században is folytatódott. Az apai és házassági címerek uralkodtak a dolgozat során vizsgálat alá vetett nők címerhasználatában.

Arra, hogy a nők címerének olyan heraldikai jellegzetessége volna, mint a pajzsforma, nem sikerült bizonyítékot találni, sem az özvegyek és gyermekeik részére készült armálisok, sem az egyedi, mélyebb elemzésnek alávetett források és családok esetében. A nőkhöz társított rutapajzsot, a 18. századi Magyarországon, az eddigi kutatás alapján nem sikerült fellelni, a Csízi István által tett megállapítás tehát, miszerint ennek a pajzsformának a használata Magyarországon nem gyökeresedett meg a 16–17. században,²¹³ a 18. században is megállja a helyét. Mindez arra enged következtetni, hogy, a nők címerhasználatának ebben a korszakban nem volt szembeötlő heraldikai jellegzetessége. Ennek oka nagyrészt szintén abban keresendő, hogy a nők nemességet és címet családjukon keresztül nyertek, elsősorban az apai, családi címernek valamely változatát használták önmaguk címeres reprezentálására.

A forráscsoportok bemutatása a teljesség igénye nélkül, mintegy a lehetőségeket felvillantva történt meg. Vannak olyan források, amelyek különösen nagy figyelmet igényelnének. Ilyenek a pecsétek és az ex librisek. Előbbi a címerhasználat bizonyítása végett, míg utóbbi, a 18. században való elterjedése, illetve a nőkről való gondolkodás lassú

²¹¹ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 400.

²¹² Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 394.

²¹³ Csízi I.: Magyar arisztokrata nők. i. m. 404.

változásának, és a női művelődés mértékének növekedése miatt.²¹⁴ Ilyen irányú további vizsgálatokkal, valamint minél több további forrás felkutatásával, pontosíthatóak lennének a korszak általános tendenciáiról tett megállapítások, illetve esetenként átértelmeződhetnének a mikrotörténeti jellegű elemzések megállapításai is. Ahogy erre a dolgozatban igyekeztem is felhívni a figyelmet: munkám egyfajta kezdő lépés a 18. századi női címerviselés kutatásának terén. Folytatásának lehetősége biztosított, sőt szükségeszerű, hiszen ez az átfogó, száz évet és minden forrástípust felölelő téma koránt sincs még kimerítve.

²¹⁴ Erről lásd:

Nők világa: Művelődés-és társadalomtörténeti tanulmányok. szerk. Fábri Anna–Várkonyi Gábor. Bp, 2007.
Fábri Anna: A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Bp, 1999.

Bibliográfia és rövidítésjegyzék

Források

HU-MNL-OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
LR Libri Regii

Forráskiadványok

MNM címereslevelei A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. szerk. Áldásy Antal – Czobor Alfréd). I–VIII. Bp., 1904–1942.

KK jegyzéke A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527-1867. összeáll. Illéssy János – Pettkó Béla Bp. 1895.

MNM c. h. e. *Baják László*: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei. (Bibliotheca Humanitatis Historica XIX.) A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa. szerk. Pintér János). Bp, 2007.

Az Orsz. Magyar Iparművészeti Muzeum ex libris kiállításának katalogusa. szerk. Czákó Elemér – Radisics Jenő. Bp, 1903.

Balogh Jánosné Horváth Terézia: Gyűrűk. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusa. Bp, 1999.

Bakács István: A Festetics-család levéltárának rendezése. Levéltári Híradó 5. (1955) 1–2. szám. 76-155.

Hlatky Mária: A magyar gyűrű. Bp. 1938.

Johann Siebmacher: Wappenbuch. Der Adel von Ungarn. Hrsg. Géza Cséregő–Nagy Iván. Nürnberg. 1893. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Siebmacher-siebmacher-wappenbuch-1/der-adel-von-ungarn-magyarorszag-2/csaladok-29/wattay-i-v-felso-watta-8646/> letöltés: 2023. 01. 10.

Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. kötet. Pest, 1865. XII.

Orgona Angelika: A pecsétnyomó gyűjtemény. A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban. szerk. Pintér János. Budapest 2002, 575–588.

Sunkó Attila: Pecsétgyűjtemény V szekció. A Magyar Országos Levéltár segédletei 23. Bp, 2006.

Szvitek Róbert József: Címeres iratok a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori dokumentumgyűjteményében. *Folia Historica*. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. 2008–2009. XXVI. szerk. Kovács Tibor. (2010) 119–149.

Szakirodalom

Avar Anton: Címereslevél-adományozás a kora újkori Magyarországon (1527–1690). Bp. 2022.

Áldásy Antal: Címertan. Máriabesnyő –Gödöllő. Attraktor. 2004.

Áldásy Antal: Egy női rendjel tervezete II. Ferenc korában. *Turul* (1908) 4. 166–175.

Bátonyi Pál: A felsővattai Wattay család címerei. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* 6. (2013) 1. sz. 5.

Bátonyi Pál: A Wattay család Dunakeszit birtokló tagjai. 4. rész: Felsővattai Wattay Borbála és Farkas. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* 8. (2015) 3. sz. 9–10.

Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve műszótárral, 714 szövegközti ábrával és 3 melléklettel. Bp, 1987.

Baják László: A halotti címerek. In: *Numizmatika és társtudományok*, III. Nyíregyháza. 1999. 55–63. <https://mek.oszk.hu/09800/09874/html/Bajak.html>
letöltés: 2023.01.10.

Bertényi Iván: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 1. sz. 3–80.

Bertényi Iván: Magyar címertan. Bp, 2003.

Bertényi Iván: Új magyar címertan. Bp, 1993, 1998.

Bertényi Iván: Pecsétan. In: *A történelem segédtudományai*. szerk Uő. Bp, 2006.

Czakó Elemér: az Iparművészeti Múzeum ex-libris kiállítása. *Magyar Iparművészet* 6. (1903) 3. sz. 124–134.

Czobor Alfréd: A Rákócziak címere és pecsétjeik. *Turul* 49. (1935) 3–4. sz. 49–65.

Cséby Géza: Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikon Ünnepekre. Szeged, 2013.

Csizi István: A jeszenicei és budetini Szunyogh család címerváltozatai a 16–18. században. Második közlemény. *Turul* 72. (2004) 87–99.

Csizi István: A királyi Magyarország főnemesi családjainak címerváltozatai a 16–17. században. Bp, 2012.

Csizi István: Magyar arisztokrata nők címerhasználat a XVI–XVII. században. Fons. XIX. (2012) 391–405.

Csoma József: A magyar heraldika korszakai. Bp, 1913.

Debreczeni-Droppán Béla: A sziráki Teleki-sírbolt műemléki felújítása. 2017.

<https://mnmm.hu/cikk/sziraki-teleki-sirbolt-muemleki-felujitasa> letöltés 2023. 01.07.

Deé Nagy Anikó: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei. Budapest–Kolozsvár. 2001.

Fábri Anna: A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Bp, 1999.

Garas Klára: Magyarországi barokk művészet. Művészettörténeti értesítő 25. (1976) 4. sz. 273–280.

Gosztonyi Gizella: Családi és társadalmi élet III. Károly korában. (Művelődéstörténeti értekezések 51.) Bp, 1911.

Ifj. Reiszig Ede: Nyitra vármegye nemes családai. In: Nyitra vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája szerk. Dr. Sziklay János-Dr. Borovszky Samu.) Bp. É.n.

Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. (Művészettörténet-műemlékvédelem III.) Veszprémi Nyomda.1993.

Kóta Péter: A címereslevél ára. In: Mágnások, birtokosok, címerek.(Rendi társadalom-polgári társadalom 9. szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter) Debrecen, 1997. 149–155.

Kökényesi Zsolt: A magyar arisztokráta integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. Bp, 2016.

Körmendi Tamás: A Honpázmány nemzetség címerváltozatai a középkorban. Levéltári Közlemények. 82. 2011. 3–77.

Körmendi Tamás: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. Turul 84. (2011) 109–122.

Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. Turul. 83. 2010. 3–24.

Kuglics Gábor: Püspökmolnári szakrális emlékei. Vasi Szemle. 70. (2016) 6. sz.

<https://epa.oszk.hu/03300/03366/00105/kuglics.htm>

letöltés: 2023. 01. 10.

Móricz Péter: A Batthyányak címerhasználat a történeti Vas vármegyében. Szombathely. 2013.

Nagy Veronika: Zala megye. (Magyarország műemlékjegyzéke. szerk. Haris Andrea.) Bp, 2006.

Nők világa: Művelődés-és társadalomtörténeti tanulmányok. szerk. Fábri Anna –Várkonyi Gábor. Bp, 2007.

Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. szerk. Dr. Sziklay János-Dr. Borovszky Samu. Bp.

Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Bp, 2001.

Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története. Bp, 1928.

Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyásszertartás mint látvány. (Mikrotörténelem. szerk. Klaniczay Gábor) Bp, 1989.

Szegedi László: Volt-e magyar címerkirályi rangkorona? Turul 89. (2016) 69. 2–80.

Szijártó M. István: A „professzionális” hivatalnokok tereziánus nemzedéke és a „bürokraták” hatalomátvétele. Századok 153. (2019) 1189–1206.

Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp, 2006.

Ugry Bálint: Festetics László utasításai anyja, Sallér Judit temetésének rendjéről. (1829. március 29. és április 3.). Vasi Szemle. 71. évf. 1. szám. 2017. 84-90.

Varjú Elemér: Az Iparművészeti Múzeum ex-libris kiállítása (Első közlemény). Magyar Könyvszemle. Új folyam XI. (1903) 3. sz. 234–246.

Varjú Elemér: Magyar könyvgyűjtők exlibrisei. Magyar Könyvszemle. Új folyam III. (1895) 2. sz. 193–204.

Vasné Tóth Kornélia: Az ex librisek művelődéstörténeti jelentősége, szerepváltozása a possessorok vonatkozásában. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros. 20. (2011) 8. sz.
<http://ki2.oszk.hu/3k/2012/02/az-ex-librisek-muvelodestorteneti-jelentosege-szerepvaltozasa-a-possessorok-vonatkozasaban/>
letöltés: 2023. 01. 10.